

Hvordan håndtere hjemvendte fremmedkrigere og andre syriafarere?

Tiltak for ivaretagelse og oppfølging

Tina Wilchen Christensen og Tore Bjørgo

Hvordan håndtere hjemvendte fremmedkrigere og andre syriafarere?
Tiltak for ivaretagelse og oppfølging

Forfattere: Tina Wilchen Christensen og Tore Bjørge

Rapporten er utgitt av:
Senter for ekstremismeforskning:
Høyreekstremisme, hatkriminalitet og politisk vold
Universitet i Oslo, 2017
© 2017, forfatterne

Kopiering tillatt med tydelig kildehenvisning

Innhold

Forord	4
1. Innledning	5
Reintegrering av tidligere ekstremister er et kontroversielt prosjekt	9
Metode, utvalgt litteratur og forslag til videre lesning	10
2. Syriafarere – hva er problemet?	13
Den gjeldende lovgivning på området	13
Et historisk og ideologisk riss	15
Mulige motivasjoner for utreise	18
Karakteristika av en typisk jihadist fra Norge.	19
3. 'Syriafarere' – en ny form ekstremister?	22
Hjemvendte syriafarere og andre ekstremister - forskjeller og likheter	22
Menn, kvinner og barn - forskjellige problematikker og risikoer	24
4. Generell kunnskap og erfaringer med 'disengagement' og 'de-radikalisering'	30
Push, pull og barriere-faktorer	31
'Radikalisering' og 'de-radikalisering' - uklare begreper og løse sammenheng	34
De-radikalisering, disengagement, reintegrering – hva bør være i fokus?	37
Tiltak til støtte for personer i en løsrivelsesprosess – i og utenfor fengslet	40
Fokuspunkter i en (re)sosialisering og reintegreringsprosess	43
5. Forhold av betydning for håndteringen av 'radikaliserte' i fengsler	46
Sammen eller hver for seg? Håndtering av ekstremister i fengsel	47
Faktorer i utvikling eller avvikling av en ekstremistisk identitet og bruk av vold	49
6. Håndtering av fremmedkrigere, hjemvendte syriafarere og (ex-)ekstremister:	
Internasjonale erfaringer og strategier	52
Nederland	52
Storbritannia	55
Sverige	57
Danmark – en eksemplarisk case	60
7. Norske erfaringer og modeller for håndtering av voldelig ekstremisme	65
Hvordan passer hjemvendte fremmedkrigere inn i den etablerte praksis i Norge?	69

Håndteringen av hjemvendte syriafarere i fengsel.....	71
8. Noen konklusjoner og anbefalinger	77
Referanseliste	82

Forord

Denne rapporten er resultatet av et forskningsoppdrag fra Justis- og beredskapsdepartementet. Oppdraget gikk ut på å få mer kunnskap om tiltak for håndtering, oppfølging og ivaretagelse av fremmedkrigere som returnerer til Norge, herunder fengsling og ulike modeller for reintegrering. Mer spesifikt var målene å

- øke kunnskapen om mulige tiltak for håndtering, oppfølging og ivaretagelse av personer som har returnert til Norge etter å ha vært fremmedkrigere.
- øke kunnskapen om noen utvalgte europeiske lands utfordringer og tiltak i arbeidet med håndtering, oppfølging og ivaretagelse av fremmedkrigere.
- identifisere og beskrive én eller flere særlig vellykkede modeller for reintegrering.
- identifisere ulike sektors rolle samt kompetansebehov i reintegreringsarbeidet.
- identifisere gode modeller for samhandling mellom de ulike aktørene i reintegreringsarbeidet, herunder blant annet lovgrunnlag, muligheter og praksis.

Senter for ekstremismeforskning (C-REX ved Institutt for statsvitenskap, Universitetet i Oslo, ble etter en anbudsrunde tildelt prosjektet. Arbeidet startet i april 2017, og ble slutført i desember. Tina Wilchen Christensen (dansk sosialantropolog med doktorgrad på mentorfunksjonen i det svenske Exit-prosjektet) ble engasjert av C-REX som hovedforsker i prosjektet og har stått for det meste av datainnsamling, intervjuer og analyser. Tore Bjørge har også bidratt med veiledning, tekst (særlig kapittel 7 og 8), kvalitetssikring og revisjon. Det meste av teksten er opprinnelig skrevet på dansk, men oversatt til norsk av Tore Bjørge og Emilie Silkoset.

Vi vil gjerne rette en takk til de ekspertene som har vært villige til å bruke tid og krefter på å delta i intervjuene. Av for oss uforståelige grunner har vi blitt pålagt av Personvernombudet å anonymisere disse faglige ekspertene for å unngå å måtte søke Datatilsynet om konsesjon.

Takk til politioverbetjent Beate Lauritzen og Justis- og beredskapsdepartementets referansegruppe for samarbeidet, for deres interesse og konstruktive innspill og kommentarer til rapportens innhold.

*Tina Wilchen Christensen og Tore Bjørge
Oslo, 21. Desember 2017*

1. Innledning

Jihadiske grupper som Islamsk Stat (IS), Al-Qaida og Al-Shabab har gjennom mange år tiltrukket seg tusenvis av menn – og i de senere år også et betydelig antall kvinner og hele familier – som på tvers av nasjonaliteter har reist ut med sikte på å bli en del av gruppene og deres kamp. Særlig Islamsk stat – også kjent under forkortelsene IS, ISIS, ISIL og det arabiske akronymet Daesh – har tiltrukket seg en broket skare av mennesker, ikke minst i forbindelse med at IS i juni 2014 proklamerte et område i og på tvers av Syria og Irak som et kalifat. Men mange syriafarere har også de siste årene av ulike grunner vendt tilbake til sine hjemland, også til Norge. Denne rapporten vil gi et bilde av de hjemvendte deltakerne som ofte betegnes 'fremmedkrigere', som har vært aktive i ekstreme islamske eller jihadistiske orienterte grupper.¹

Siktemålet med denne rapporten er å konkretisere flere problemstillinger knyttet til personer som kommer tilbake til Norge etter å ha vært utreist til Syria og Irak, og å diskutere hvordan statlige, kommunale og frivillige aktører kan håndtere disse hjemvendte syriafarerne. Hver for seg og tilsammen har de ulike offentlige etatene og private aktørene som mål å beskytte befolkningen og å rehabilitere samt reintegrere de hjemvendte – vanligvis etter et kortere eller lengre opphold i strafferettssystemet. Men selv de som blir dømt til flere år i fengsel skal tilbakeføres til det vanlige norske samfunnet igjen. Hvordan skal samfunnet håndtere dette?

Det er også vårt håp at denne rapporten kan medvirke til å utvikle en felles forståelse på tvers av etater og aktører, ettersom arbeidet er knyttet til kompleks problematikk som radikalisering, ekstremisme og terrorisme. Dette gjelder særlig den konkrete målgruppen som vi her kaller «hjemvendte syriafarere», men mye av dette er også relevant i forhold til håndteringen av andre individer og grupper som handler på bakgrunn av andre former for ekstrem politisk og religiøs inspirert ideologier.² Forskning viser at den enkeltes vei inn i en ekstrem gruppe, hans/hennes utvikling av en ekstremistisk identitet og vei ut av miljøet inneholder flere fellestrekk og liknende prosesser – på tvers av ekstreme grupper – enn forhold som adskiller dem (Bjørge & Horgan 2009; Bjørge 2011).

Rapporten er også relevant for integrering av flykninger som kommer fra områder i og på tvers av Syria og Irak som har vært underlagt den 'Islamske stats' kontroll, eller andre land hvor tilsvarende grupper har terrorisert befolkningen gjennom deres offentlige utøvelse av ekstrem vold, drap og henrettelse. Personer fra disse områdene kan også ha vært utsatt for og/eller overvært mange former for ekstrem vold, i likhet med de som har vært en del av den 'Islamske

¹ Ved siden av Islamsk Stat har også fremmedkrigere sluttet seg til flere andre grupper i Syria og Irak, som for eksempel den syriskbaserte al-Qa'ida-tilknyttede Hay'at Tahrir al-Sham (som er en sammenslåing av en rekke andre grupper, bl.a. Al-Nusra-fronten. Fremmedkrigere fra Europe og Norge har gjennom årene også sluttet seg til en lang rekke andre grupper av ulik ideologisk karakter.

² Ideologi er et system av ideer som forteller folk hvordan den sosiale verden bør være, hvilken plass de har i den, og hva som forventes av dem. Ideologier er en fortolknings- og forståelsesramme sammensatt av overbevisninger og uttrykk, som utgjør den sammenhengen som folk fortolker og evaluerer verden ut fra. Ideologier kan brukes til å mobilisere, skape retning for handling, organisere og begrunne visse tilstander og handlemuligheter (Schmid 2013).

stat', og kan derfor ha lignende former for traumer og/eller grenseoverskridende adferd som er identifisert blant de som har returnert fra den 'Islamske stat' til Europa (Meines et al. 2017).

Når denne rapporten sikter på returnerte deltakere fra ekstreme jihadiske grupper, særlig i området i og på tvers av Syria og Irak, skyldes det at langt de fleste av de som forventes å returnere, har vært engasjert i den 'Islamske stat'. Det skyldes også at denne organisasjon vurderes som spesielt farlig, siden den 'Islamske stat' antas å ha forbindelser til 38 av 42 terrorangrep som har vært rettet mot Vesten mellom 2014-2016 (Meines et al. 2017).

Et kort tallmessig omriss av situasjonen i Europa understreker situasjonens alvor. De nedstående tallene viser hvorledes de siste par årene har hatt et historisk høyt nivå av terroraktivitet fra jihadistiske terrorgrupper i Europa:

- Dødsfall: Mellom 2014 og 2016 drepte jihadiske terrorgrupper 273 mennesker i terrorangrep.
- Angrep: I 2015 og 2016 utførte jihadiske grupper 14 angrep.
- Utenlandske krigere: Mellom 2011 og 2016 reiste over 5.000 europeiske muslimer til Syria og Irak. Det er mer enn fem ganger så mange enn det samlede antallet som tidligere er utreist til alle destinasjoner for fremmedkrigere (Hegghammer 2016: 155-156). Rundt 100 har reist ut fra Norge i denne perioden (PST 2017).

På bakgrunn av dette er frykten at personer som potensielt returnerer kan utgjøre en særlig trussel mot det norske samfunnet, ved at det er en risiko for at de etter ankomst til Norge stadig forblir ideologiske overbeviste, opprettholder kontakten med et internasjonalt terrornettverk, er voldsparete og dessuten – for flere vedkommende – har våpenkunnskap og kamperfaring (PST 2017).

Når vi i rapporten bruker termen 'Syriafarer', er det hovedsakelig med referanse til de hjemvendte som forventes å vende tilbake fra den 'Islamske stat'. Men termen referer også til de som har vært involvert i andre jihadiske inspirerte militser internt i Syria. Samtidig har begrepet 'syriafarer' en bredere betydning enn 'fremmedkriger', fordi det også inkluderer personer som har reist til jihadist-kontrollerte områder, men ikke har deltatt i militære aktiviteter.

Det er de som har deltatt i militær trening og kamphandlinger, som bør betegnes som 'fremmedkrigere'. Begrepet er av nyere dato og har blitt en del av et hverdagsspråk hvor det brukes med referanse til de frivillige som er utreist for å sluttet seg til ikke-statlige aktører i krigen i og på tvers av Syria og Irak (Larsen et al. 2016, Coolsaet 2016a). Men de problematikken som beskrives og de mulige innsatsene som utpekes i relasjon til dem, dekker også individer som har returnert etter å ha vært engasjert i og/eller kjempet for Al-Shabaab, Boko Haram, Taliban eller andre jihadistiske grupper. Disse gruppene er ideologisk beslektede, inspireres av hverandre og søker å nå deres mål ved hjelp av den samme ekstremt voldelig praksis som praktiseres i IS og lignende aktører i Midtøsten.

Til tross for at mange er utreist med intensjon om å kjempe for IS eller andre jihadistiske grupper og dermed kan beskrives som 'fremmedkriger', er betegnelsen med tiden blitt misvisende. Årsaken til dette er at gruppen av utreiste har blitt stadig mer sammensatt. Vi benytter derfor *Syriafarer* som generisk term i rapporten, for å indikere at det ikke utelukkende er snakk om 'krigere', men om flere forskjellige typer utreiste og potensielt tilbakevendte. Dette er personer som når (og hvis) de kommer tilbake, bør ivaretas på forskjellige måter, siden den enkelte henholdsvis kan utgjøre en spesifikk trussel, være en risiko og/eller ha varierende problematikker som krever støtte for at den enkelte kan (re)integreres i det norske samfunn.

Betegnelsen 'Syriafarer' brukes for å understreke at mens de fleste kjemper som krigere, har det med tiden vært stadig flere forskjellige kategorier av mennesker som utreiste til den 'Islamske stat'. Kvinner ble for eksempel med tiden en stadig større andel av de som tilsluttet seg 'staten', og utgjør dermed også en andel av de som kan vende tilbake – og muligvis medbringe (uregistrerte) barn som er født og delvis oppvokst i 'staten'. Deres deltagelse baserer seg på komplekse håp – kanskje om å løsrive seg fra familiens innskrenkende bånd, og via utreise, oppnå selvbestemmelse eller ønsket om å medvirke til 'statens' utvikling, grunnet fra en tro på at det er nettopp der det er mulig å leve ut 'det ekte religiøse liv' (Seierstad 2017).

Politiets sikkerhetstjeneste (PST) har kjennskap til omkring 100 personer med tilknytning til Norge som har sluttet seg til grupper som ISIL, Al-Nusra-fronten og tilsvarende grupperinger. PST kan ikke tallfeste antall fremmedkrigere som har dratt til andre konfliktområder for å slutte seg til ekstreme islamistiske grupperinger, men det dreier seg om et marginalt antall sammenlignet med tilslutning til grupper i Syria/Irak. Dette tallet med 100 syriafarere fra Norge tilsvarer at 19 personer pr. 1 million innbyggere har reist ut til disse områdene i Syria og Irak. Antallet av utreiste i Norge er forholdsvis lavt sammenlignet med andre europeiske land som Sverige, Danmark, Frankrike og Belgia, hvor mellom 20 – 40 er utreist pr. 1 million innbyggere (Carlsson 2017, General Intelligence and Security Service 2016). PST har anslått at det ved årsskiftet 2016 - 2017 var rundt 40 personer (PST 2017)³ med tilknytning til Norge som oppholdt seg i 'kalifatet' eller 'staten', men det er sannsynlig at en del av disse har mistet livet i de kraftige krigshandlingene i 2017. PST vurderer at ca 40 personer som opprinnelig dro fra Norge til Syria/Irak for å slutte seg til grupper som ISIL, al-Nusra og tilsvarende, har kommet tilbake til Norge. Flest returnerte i 2014/2015, og returene har vært sterkt avtagende etter dette.

Ved utgangen av november 2017 har fem av de returnerte fått rettskraftige dommer, og i tillegg er to dømt i tingretten, men dommene er anket. Dommene ligger på henholdsvis ca. 4,5 år for deltagelse, og ca. 8 år for å ha inngått terrorforbund i kombinasjon med deltagelse.⁴

Domfellelsene baserer seg på ny lovgivning som med virkning fra 1. juli 2016 blant annet innførte forbud for norske borgere og personer bosatt i Norge å delta militært i væpnet konflikt

³ Tallet 100 inkludere alle som er utreist til Syria og har engasjert seg i en terrororganisasjon med forbindelser til konflikten i og på tvers av Syria og Irak. Tallet inkluderer således både fremmedkrigere, men også personer som ønsker å spille en sivil rolle. Ut av de 100 vurderte PST at 40 fremdeles er i områder kontrollert av Islamsk Stat. Resten er enten kommet i retur til Norge eller andre områder eller formodes omkommet, hvor av ca 20 er bekreftet drept (Carlsson 2017, PST 2017)

⁴ Dette er basert på opplysninger fra PST kommunisert gjennom epost 30.11.2017.

på vegne av ikke-statlige grupper. Også reiser og andre forberedelser, samt rekruttering, til ulovlig militær deltakelse i væpnet konflikt, ble gjort straffbart.⁵ De hjemvendte syriafarerne som ikke har blitt straffeforfulgt, har i hovedsak trolig unngått straffeforfølgelse fordi de reist ut før de nye lovbestemmelsene ble innført. Men flere av de domfelte som reiste ut tidligere, er domfelt etter andre lovbestemmelser.

På tross av at tallet for utreiste de siste to årene har vært fallende, kan det være grunn til å forvente at antallet av tilbakevendte syriafarere vil øke, ettersom 'staten' har tapt sitt territorium, forsyningslinjer og styrke. Så langt har likevel ikke noen slik øket retur skjedd i Norge, slik det har vært i flere andre land. 'Islamsk stat' betraktes i slutten av 2017 generelt som en nedkjempet 'stat' på vei til å miste territoriell kontroll. De har likevel høsten 2017 stadig kontroll over noen få begrensede områder i Syria og Irak. Som organisasjon er IS langt fra knust, og vil trolig kunne fortsette med geriljakrigføring i Syria og Irak og med terroraksjoner, ikke minst i Europa.

Motivasjonen for utreise er mange og komplekse, og kan således både handle om idealisme og solidaritet, mens ideologi, moralsk eller (oppfattelse av) religiøs plikt er også fremtredende årsaker for mange. Atter andre dras mot konfliktområdene i søken etter spenning, fellesskap eller anerkjennelse (Lia & Nesser 2014). Kompleksiteten gjør seg likeledes gjeldende for de tilbakevendte, noe som er viktig å fastholde for å kunne identifisere de sammensatte samfunns-messige og individuelle utfordringene som dette reiser. Ikke minst gjelder det å kunne redusere potensielle terrortrusler og hindre videre rekruttering til ekstremistiske grupper ved generelt å legge til rette for at de hjemvendte reintegreres i samfunnet – i de fleste tilfeller etter et kortere eller lengre opphold i fengsel. Men for å oppnå dette, må innsatsen for å reintegrere dem til ufarlige samfunnsborgere starte allerede under soning.

Regjeringens *Handlingsplan mot radikaliserings og voldelig ekstremisme* (fra juni 2014, men løpende oppdatert), pekte på økt informasjon som en viktig forutsetning for å kunne utvikle effektive tiltak mot radikaliserings og voldelig ekstremisme. I tråd med dette er siktemålet for denne rapporten å øke kunnskapen om (tidligere) ekstremisters generelle utfordringer og beskrivelse av denne målgruppen, for derved å identifisere mulige tiltak for håndtering, ivaretagelse og oppfølging av tilbakevendte syriafarere med et særlig fokus på å belyse og beskrive:

- generell kunnskap om 'disengagement' og 'de-radikalisering'
- tiltak fra tre utvalgte europeiske land i arbeidet med håndtering, oppfølging og ivaretagelse av fremmedkrigere, samt en case som omhandler reintegrering av nynazister.
- innspill til samhandling mellom de ulike aktørene i reintegreringsarbeidet, herunder blant annet lovgrunnlag, muligheter og praksis
- ulike sektors og etaters rolle samt kompetansebehov i reintegreringsarbeidet.

⁵ Se <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/status-for-oppfolging-av-handlingsplan-mot-radikalisering-og-voldelig-ekstremisme2/id2579415/>, særlig punkt 20.

Rapporten vil gi en oversikt over utvalgte deler av den eksisterende litteratur på området. På den bakgrunn vil vi formidle en innsikt i hva vi generelt vet om forskjeller/likheter mellom den aktuelle målgruppen og andre former for ekstremisme og prosesser som kan føre til «disengagement» – løsrivelse fra ekstreme gruppe og voldelig aktivitet - og «deradikalisering» – verdi- og holdningsendring (Bjørge & Horgan 2009) – blant tidligere ekstremister og terrorister. Videre vil vi identifisere viktige aspekter ved prosessen frem mot reintegrering av ekstremister generelt og hjemvendte syriafarere spesielt, og hvordan de kan støttes på veien. Vi vil likeledes beskrive fire utvalgte cases som retter seg mot – og har konkret erfaring med – reintegrering av tidligere ekstremister/terrorister og/eller syriafarere, hvorav en eksemplarisk modell beskrives i større detalj. Til slutt vil vi belyse eksisterende erfaringer fra arbeidet mot ekstremisme i Norge og hvilke vellykkede innsatser, men også svakheter og mangler, utvalgte ansatte i det offentlige systemet samt noen private aktører peker på.

I rapporten vil vi løpende identifisere, belyse og fremheve aspekter som synes å være av avgjørende betydning for norske myndigheters innsats med å håndtere problematikk knyttet til hjemvendte syriafarere og deres reintegrering.

De praksiser og programmer som beskrives i rapporten, er valgt på bakgrunn av at de er iverksatt i europeiske land med en utbygget velferdsstat og et liberalt demokratisk styringsgrunnlag. Dette er forhold som gjør dem sammenlignbare med Norge.

Reintegrering av tidligere ekstremister er et kontroversielt prosjekt

Å reintegrere tidligere ekstremister er i seg selv kontroversielt, noe som i særlig grad blir gjeldende når det er snakk om tilbakevendte syriafarere som potensielt stadig sympatiserer med IS og/eller tilsvarende organisasjoner og grupper. På den bakgrunn kan det antas at offentligheten favoriserer en "lås-dem-inn-og-kast-nøkkelen"-form for reaksjon. Men også personer som dømmes for terrorrelaterte lovovertridelser frigis med tiden og skal tilbake til samfunnet (Schuurman & Heide 2016).

I de senere år har mange land både i og utenfor Europa implementert forskjellige tiltak med sikte på å reintegrere både (tidligere) politiske ekstremister/terrorister, fremmedkrigere/syriafarere og gjengmedlemmer. På tross av en stor forskningsaktivitet på dette området, er det fortsatt mange sider av disse prosessene og prosjektene som ennå ikke er tilstrekkelig belyst, blant annet fordi evalueringer og detaljerte innsikter i hva som 'egentlig foregår' i diverse exit-programmer er fraværende. Det betyr også et fravær av en empirisk basert forståelse av hvilke typer innsatser som reelt sett virker eller ikke virker, og hvorfor. Dette er en kunnskap som til stadighet etterlyses av praktikere, policymakers og forskere. Som det vil fremgå i rapporten, er kun enkelte programmer evaluert eller analysert av eksterne parter. Feltet byr derfor på flere uavklarte spørsmål enn etablerte innsikter og forståelser av sammenhenger og prosesser.

Vår empirisk baserte kunnskap om betydningen av intervensjoner som sikter på hjemvendte syriafarere eller politiske ekstremister/terroristers reintegrering er således begrenset. Dette forsterkes ytterligere av at det er sparsomt med data om tilbakefall som kan bekrefte eller

avkrefte om disse gruppene er vanskeligere å reintegrere enn for eksempel alminnelige kriminelle (Schoorman & Bakker 2016). Videre er det viktig å understreke at reintegrering av alminnelige kriminelle i utgangspunktet kan være et generelt vanskelig mål å oppnå. En Nederlandsk studie viser for eksempel at 50 % av tidligere lovovertrедere begår nye lovbrudd innenfor de første to år etter endt avsoning (ibid). Tilbakefallsprosenten er markant lavere i Skandinavia, hvor for eksempel kun 20 % av norske innsatte og tilsynsklienter faller tilbake (Graunbøl et al. 2010). Tallet indikerer at forventningene til suksessen, særlig på dette området, bør være realistiske. Tidligere syriafarere må i sammenligning med alminnelige kriminelle forventes å møte betydelige utfordringer i forhold til å tilpasse seg livet etter tilbakekomsten til Norge. Disse utfordringene baserer seg på den særegne konteksten og ekstremt antihumanistiske og voldelige praksisen IS og andre jihadistiske grupper utøver, kombinert med den generelle befolkningens forventede stigmatisering av målgruppen.

Metode, utvalgt litteratur og forslag til videre lesning

Denne rapporten er basert på eksisterende litteratur, rapporter og forskning om 'fremmedkrigere' og andre syriafarere samt forskning om politisk ekstremisme og exit-prosesser mer generelt. Dette er kombinert med ekspertintervjuer av flere forskere, blant annet ved Kriminalomsorgens høgskole og utdanningssenter (KRUS), en ekspert på forebygging av ekstremisme ved Kommunesektorens organisasjon KS, samt en ansatt i en frivillig organisasjon (NGO) i Norge. Utover å gi leseren innsikt i kunnskapen rapporten er basert på, ønsker vi i dette avsnittet å gi mulighet til å orientere seg ytterligere i eksisterende litteratur om fremmedkrigere og andre syriafarere, og relaterte emner. Vi vil derfor fremheve utvalgte nettressurser, rapporter, artikler og bøker.

Først og fremst vil vi gjøre oppmerksom på EUs nettverk mot radikaliserings; European Radicalisation Awareness Network (RAN). Deres nettsted gir adgang til omfattende materiale om (de)radikaliserings, (dis)engagemang, ekstremisme og exit prosesser – i og utenfor fengslet – som er utarbeidet i et samarbeid mellom forskere og praktikere:

https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/networks/radicalisation_awareness_network_en.

Videre vil vi i denne forbindelse særlig fremheve rapporten '*Responses to returning foreign terrorist fighters and their families*' (Meines et al. 2017), som er en ytterst informativ gjennomgang av aspekter knyttet til håndteringen av hjemvendte fremmekrigere og andre syriafarere. Mange av rapportens anbefalingene er også innarbeidet i følgende rapport:

https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/ran_br_a4_m10_en.pdf.

Dessuten finnes det mye informasjon om ekstremisme både generelt og inndelt i hovedretninger som 'høyre, venstre og islamsk' på den danske siden fra National Center for forebyggelse av Ekstremisme: <http://stopekstremisme.dk/ekstremisme-og-radikaliserings/ekstremistiske-miljoer-i-danmark/ekstrem-islamisme-ideologi>.

RVTS Øst⁶ (i samarbeid med Helsedirektoratet, Regionssenter for barn og unges psykiske helse og Kriminalomsorgen), står bak kunnskapsportalen www.utveier.no. Dette er en ressurside som primært skal bistå det tverretatlige hjelpeapparatet med bred kompetanse på en rekke områder ekstremisme og radikaliserings. Portalen inneholder nå også relevant informasjon om håndtering av hjemvendte fremmedkrigere. Kriminalomsorgen har sin egen informative side med særlig vekt på innsatte og forhold i fengsler: <https://utveier.no/krus/>.

Det finnes også relevant informasjon på <https://www.regjeringen.no/no/sub/radikalisering/id2001759/>

Nedstående bøker, artikler og pamfletter belyser jihadismen som et politisk, kulturelt og sosialt fenomen og dets fremvekst. Fulle referanser finnes i litteraturlisten bakerst i denne rapporten. Artiklene og bøkene forteller også noe om tiltrekningskraften ved bevegelser som 'Islamske stat'. Vi kan i denne sammenheng nevne følgende: Artikkelen til Brynjar Lia og Petter Nesser (2014) om «Norske muslimske fremmedkrigere», Rasmus A. Boserups (2016) bok *Hvad svarer vi jihadisterne?*; Rik Coolsaet (2016a), *Facing the Fourth Foreign Fighters Wave, What drives Europeans to Syria, and to Islamic State? Insights from the Belgian Case*, og Thomas Heggghammers (2017) bok *Jihadi Culture: The Art and Social Practices of Militant Islamists*.

Det er også en nylig publisert antologi som setter særlig fokus på de mange juridiske aspekter ved fenomenet; *Fremmedkrigere - Forebygging, straffeforfølgning og rehabilitering i Skandinavia*. av Anne Andersson, Sofie A.F. Høgestøl og Christine Lie (2017).

Når det gjelder generell kunnskap om mekanismer og sosiale prosesser ser ut til å medvirke til unges engasjement i ekstreme grupper (på tvers av ideologi), kan følgende rapporter og artikler gi en innsikt: Tore Bjørge, Yngve Carlsson og Thomas Haaland (2001). *Generalisert hat - polariserte fellesskap: Om konflikter mellom ungdomsmiljøer i en norsk by*, og kapittel 5,6, og 7 i Christensen, T. W. & Mørck, L.L. (2017). *Bevegelser i og på tvers av ekstreme grupper og bande- og rockermiljøet - En kritisk undersøgelse og diskussjon av "Cross-over"*.

En annen nyttig rapport om kommunenes innsats er Stian Lid med flere (2016), *Forebygging av radikaliserings og voldelig ekstremisme: Hva er kommunenes rolle?*

Avslutningsvis gir nedstående titler en forståelse for veier ut og ulike forhold som kan støtte mennesker i å forlate ekstreme grupper. Her vil vi peke på Anja Dalgaard-Nielsens (2013) «Promoting Exit from Violent Extremism: Themes and Approaches». Artiklene oppsummer faktorer vi på nåværende tidspunkt vet har stor betydning for å igangsette og fastholde motivasjonen i en exitprosess. Sarah Marsdens (2017) bok *Reintegration Extremists, Deradicalisation and Desistance* tar utgangspunkt i 'reintegrering' fremfor 'de-radikalisering' for intervensjon. Kate Barrelles (2014) artikkel «Pro-Integration: Disengagement and life after extremism» belyser betydningen av formelle exit programmer og uformelle forhold som har en

⁶ RVTS står for Regionalt ressurscenter for vold, traumatisk stress og selvmordsforebygging, og består av fem slike regionale kompetansesentra, underlagt Helsedepartementet.

avgjørende betydning for den enkeltes løsrivelsesprosess: Videre kan vi nevne Tore Bjørgos (2011) artikkel «Dreams and disillusionment: Engagement in and disengagement from militant extremist groups» og Tore Bjørgo og John Horgans antologi *Leaving Terrorism Behind: Individual and Collective Disengagement*. Artiklene belyser aspekter som spiller en rolle når mennesker søker å bli i - eller løsrive seg fra ekstreme grupper. Mens Tina Wilchen Christensens (2015) doktoravhandling *A question of participation - Disengagement from the extremist right. A case study from Sweden* belyser noen former for dialoger, aktiviteter og mentorrelasjoner som kan ha vesentlig betydning for å støtte personer som søker å forlate en ekstrem gruppe i regi av et exit program, og hvilke kompetanser en mentor bør ha for å være en positiv støtte for den som mottar mentorering. Sist men ikke minst finnes det ytterlig informasjon om den 'Danske modell' eller Aarhus Modellen, som er fremheves som et eksemplarisk case i denne rapporten, av Ann-Sophie Hemmingensen (2015) *The Danish approach to Countering and Preventing Extremism and Radicalisation*.

2. Syriafarere – hva er problemet?

Hva er problemet med de hjemvendte syriafarerne? Hvilke håp og drømmer ligger bak de forskjellige personers utreise?

Fokus i første del av dette kapittel er, på bakgrunn av en omfattende gjengivelse av Sofie A. E. Høgestøl, Anna Andersson & Anne Christine Lies (red., 2017) 'Innledning' i boken *'Fremmedkrigere - Forebygging, straffeforfølgning og rehabilitering i Skandinavia'*, å presentere den gjeldende lovgivning på området. Det vil si de bestemmelser og regler som igjennom de siste årene har innført forbud mot deltakelse i terrororganisasjoner, motta terrortrening, og for norske borgere og personer bosatt her å delta militært i væpnet konflikt på vegne av ikke-statlige grupper.⁷ Også reiser og andre forberedelser, samt rekruttering, til ulovlig militær deltakelse i væpnet konflikt, ble gjort straffbart.

Videre gjennomgår vi de trekk som PST betegner som karakteristiske for norske syriafarere og militante islamister, og videre forsker ved Forsvarets Forskningsinstitutt (FFI), Petter Nessers (2015) typologi over fire hovedtyper av deltakere i jihadiske terrorceller i Europa, og som også kan gjøres gjeldende for fremmedkrigere. Kapitlet plasserer også 'fremmedkriger' som fenomen i et historisk omriss og det ideologiske tankegods som ligger bak IS og jihadistiske grupper generelt. I det siste avsnitt setter vi fokus på scenarioer som har motivert mennesker til å reise ut og potensielle problematikker de har ved hjemkomst.

Den gjeldende lovgivning på området

FNs Sikkerhetsrådet vedtok i 2014 å kriminaliseres enkeltpersoners deltagelse i utenlandske væpnede konflikter ved resolusjon 2178 med tittelen «Foreign Terrorist Fighters», altså 'terroristfremmedkrigere'. Denne resolusjonen definerer fremmedkrigere som: «*individuals who travel to a State other than their State of residence or nationality for the purpose of the perpetrating, planning, or preparation of, or participation in, terrorist acts or the providing or receiving of terrorist training, including in connection with armed conflict*». Sikkerhetsrådets definisjon vektlegger således at fremmedkrigere er enkeltpersoner som reiser til et annet land, enn der hvor de bor eller har statsborgerskap for å motta trening til å kunne utføre terrorhandlinger eller bidra til, planlegge, delta i eller utføre slike handlinger (Andersson et al. 2017). Motivasjonen er, som nevnt før, oftest idealistisk og sjeldent økonomisk og materielt, til tross for at de fleste fremmedkrigere inntil nylig har blitt godt betalt av IS.

Resolusjonen pålegger stater å ta i bruk straffelovgivning for å hindre at borgere reiser til utlandet for å begå slike handlinger. En slik kriminalisering har blitt fulgt opp av mange land, heriblant Norge, ved å kriminalisere all deltagelse i ikke-statlig militær virksomhet i væpnede konflikter i utlandet. Det er således ifølge gjeldende norsk lov straffbart å delta i militære

⁷ Deltagelse i militær virksomhet i væpnet konflikt i utlandet kan være straffbart, men lovens ordlyd er klar på at deltagelse på vegne av statlige styrker ikke rammes.

grupper uansett om de bedriver eller *ikke* bedriver terrorvirksomhet. Dette betyr at det er ulovlig for norske statsborgere å delta i en væpnet konflikt i utlandet på vegne av en ikke-statlig styrke - uavhengig av hvilken militærgruppe man kjemper for. Mer spesifikt er fremmedkrigerbestemmelsen⁸ nedfelt i § 145 i den norske straffeloven og lyder som følger: § 145. *Deltakelse i militær virksomhet i væpnet konflikt i utlandet; Den som på rettsstridig måte deltar i militær virksomhet i en væpnet konflikt i utlandet, straffes med fengsel inntil 6 år, med mindre vedkommende deltar på vegne av en statlig styrke.*

Videre kriminaliserer den norske straffeloven terrorhandlinger i §§ 131 og 132, og bistandshandlinger, deriblant å reise for å delta i en terrororganisasjon, i §§ 133-138. Norge innførte en terrorparagraf i 2013 som er mer omfattende enn FNs resolusjon, da den både kriminaliserte «deltagelse i, og støtte til terrororganisasjoner» i straffeloven § 136 a (§ 147 d i gammel straffelov) og dessuten også flere forberedelseshandlinger til terror. Bestemmelsen lyder slik: § 136 a. *Straff for deltagelse mv. i en terrororganisasjon. Med fengsel inntil 6 år straffes den som danner, deltar i, rekrutterer medlemmer eller yter økonomisk eller annen materiell støtte til en terrororganisasjon, når organisasjonen har tatt skritt for å realisere formålet med ulovlige midler. Medvirkning straffes ikke.*

Derfor straffes også personer som vurderes til å ha intensjon om å fullbyrde et lovbrudd ved å påbegynne sin reise til området eller foretar andre handlinger som legger til rette for og peker mot gjennomføringen. Forsøket straffes mildere enn fullbyrdet overtredelse. Men det gjøres blant annet straffbart både å *forsøke* å reise ut, å *reise* ut og å *delta i* eller *rekruttere* medlemmer til en terrororganisasjon som for eksempel den 'Islamske stat'.

I mai 2016 vedtok Stortinget også tre endringer i straffeloven knyttet til «militær virksomhet i væpnet konflikt». Den første endringen kriminaliserte norske borgeres angrep på Norges militærstyrker og dens allierte, mens endring to og tre kriminaliserte rekruttering til og deltagelse i «*militær virksomhet i væpnet konflikt i utlandet*». De to sistnevnte lovendringene er en direkte kriminalisering av fremmedkrigere. Straffeloven § 145 rammer således «*[d]en som på rettsstridig måte deltar i militær virksomhet i en væpnet konflikt i utlandet*», og § 146 «*[d]en som rekrutterer noen til å delta i ulovlig militær virksomhet*». De to nye fremmedkrigerparagrafene trådte i kraft 1. juli 2016, med strafferammer på 3 år for rekruttering og 6 år for deltagelse. Disse paragrafene differensierer ikke mellom hvilke ideologisk overbevisning den pågjeldende militærgruppen kjemper for og de skiller heller ikke mellom terrorgrupper og andre opprørsgrupper⁸ (Andersson et al. 2017). Derimot skiller de mellom om militærgruppen er kategorisert som statlig eller ikke-statlig. Peshmerga – de væpnede styrker i den selvstyrende region i Irakisk Kurdistan i Irak – er i Norge betraktet som en statlig styrke og er dessuten en

⁸ For ytterlige opplysninger og innsikt omkring det norske lovverket og fremmedkriger som fenomen se boken, som dette avsnittet i store trekk er en gjengivelse av: Andersson, A, Høgestøl, S. A. E, & Christine, A. L. (2017). Innledning. I Andersson, A, Høgestøl, S. A. E, & Christine, A. L. (Red.), *Fremmedkrigere - Forebygging, straffefølgning og rehabilitering i Skandinavia*. Oslo, Gyldendal.

alliert i den vestlige koalisjons militære innsats mot «Islamske stat». Norske fremmedkrigere som har sluttet seg til Peshmerga i kampen mot IS har derfor *ikke* blitt straffeforfulgt.

Totalt i 2017 vil det bli gjennomført fire rettsaker mot til sammen fem tiltalte personer som omhandler fremmedkrigervirksomhet i Syria/Irak. Det forventes et tilsvarende antall rettsaker i 2018. Det foreligger pr. 30.november 2017 dommer som omhandler fremmedkrigere i Syria/Irak for syv personer, hvorav to dommer ennå ikke er rettskraftige. Totalt er det tatt ut siktelse for ca. 30 personer.⁹

Et historisk og ideologisk riss

Enkelte individers deltagelse i fremmede konflikter og hærer er ikke et nytt fenomen. På 1930-tallet dro omkring 300 nordmenn sammen med politiske sympatisører fra hele verden til de internasjonale brigader i Spania for, under parolen om å 'bekjempe fascismen', å støtte den republikanske hærs kamp mot Nasjonalistene anført av general Francisco Franco (Greve & Julsrud 2014, Lia & Nesser 2014). Tilsvarende meldte 895 nordmenn seg frivillig i kampen mot Sovjetunionen under den finske Vinterkrig i 1939 – 1940. Noen av disse var blant de omkring 1000 nordmenn som under 2. Verdenskrig lot seg verve til Nazi-Tysklands 'kamp mot bolsjevismen', mens andre ble aktive motstandsfolk mot de tyske okkupantene i Norge.¹⁰

I 1980-tallet reiste unge muslimer til Afghanistan fra blant annet Tsjetsjenia, Usbekistan og Iran for å bli 'hellige krigere' (Mujahideen) i kampen mot den sovjetiske invasjon av Afghanistan. Borgerkrigen i Algerie på 1990-tallet og krigen fra det tidligere Jugoslavia tiltrakk unge som kjempet for muslimer og Islam. Europeiske muslimer har særlig fra 1990-tallet og utover sluttet seg til islamistiske og jihadistiske opprørsbevegelser, ofte i kamp mot utenlandsk okkupasjon i land som Afghanistan, Algerie, Somalia, Mali, Nigeria, Kenya, Bosnia, Libya, Irak og Syria. Det er dog først etter 11. september 2001 at flere skandinaviske statsborgere slutter seg til al-Qa'ida i Afghanistan og andre militante islamistgrupper som fremmedkrigere (Lia & Nesser 2014). Det hører også med til bildet av 'fremmedkrigere' at skandinaviske høyreekstremister også har deltatt i utenlandske konflikter. Et eksempel er den pågående konflikten i Ukraina, hvor flere har engasjert seg på enten russisk eller ukrainsk side. Vervingen til kamp i utlandet til støtte for ideologiske likesinnede er således ikke et nytt fenomen, og det er heller ikke begrenset til islamister.

Størstedelen av den nåværende gruppen av fremmedkrigere skriver seg dermed inn i en lengere tradisjon, hvor unge fra land i og utenfor Europa har engasjert seg i kriger via deltagelse i militser som kjempet for 'muslimer' og identifiserer seg med jihadistenes fortolkning av Islam.

Al-Qa'ida, Islamsk stat, Boko Haram og Al-Shabaab er alle eksempler på jihadistiske grupper som har tiltrukket seg fremmedkrigere. Jihadisme er en fellesbetegnelse for den ideologien og bevegelsen som en rekke voldelige ekstreme islamske grupper handler med referanse til.

⁹ Tallene stammer fra mailkorrespondanse med PST 23.10.2017, 30.11.2017 og 01.12.2017.

¹⁰ <http://www.hlsenteret.no/kunnskapsbasen/folkemord/folkemord-under-nazismen/bakgrunn/aktorer/norske-frivillige-i-waffen-ss.html> (3. august 2017)

Ideologien vokste fram i 1970-tallet i Saudi-Arabia og inneholder det ideologiske tankegodset som ovennevnte grupper promoterer når de kaller til kamp, oppfordrer til og utøver terror mot mennesker som karakteriseres som «vantro», *kafir/kuffar* (entall/flertall) (Lia & Nesser 2014). Mennesker som defineres som «vantro» er ifølge jihadistiske grupper alle de som helt overordnet ikke bekjenner seg til Islam. Men det inkluderer også muslimer som tror på andre retninger av Islam enn jihadistenes ekstreme fortolkning av Salafi Islam.¹¹ Ved å tro på andre retninger gjør de seg i jihadistenes syn til legitime mål for vold, drap, voldtekt og slaveri.

De amerikansk-ledede invasjonene i Afghanistan og Irak i 2001 – 2003 synes å ha bekreftet den jihadistiske bevegelsens syn på at USA og andre globale aktører var de virkelige makthaverne i den islamske verden (Boserup 2016). Disse krigene synes i særlig grad å ha lagt grunnen for den jihadistiske fortolkning som betrakter krigene som en kamp *for* muslimer og *mot* den amerikansk-ledede koalisjonen. Dette er en kamp som med tiden har tatt form av en krig mot det som overordnet betraktes som 'Vesten' og dets verdisett (Gule 2016).

Den jihadistiske ideologi bygger på et verdenssyn hvor alt er oppdelt i motsetninger – ren kontra uren (Meines et al. 2017). Ideologien medvirker dermed også til å etablere et bilde hvor det er et generelt verdimessig motsetningsforhold mellom muslimer og ikke-muslimer (Hemmingesen 2017). Kampen *for* 'muslimer' og *mot* 'Vesten' er da også et gjennomgående tema som hviler på en forståelse av at muslimer generelt utsettes for urettferdighet og undertrykkelse i en global og lokal kontekst, når kriger rundt om i verden knyttes sammen med konflikter og problematikk i en lokal kontekst (Hemmingesen 2017).

I denne fortolkningsrammen gjøres (alle) muslimer til ofre for den vestlige politikken og verdisettet som i kraft av ikke å være basert på en gudgitt orden. Menneskeskapte regler og systemer – liberalt demokrati og kapitalisme – fremstilles som gjennomsyret av dobbeltmoral, utnyttelse og maktmisbruk. Som alternativ til en ikke-gudgitt samfunnsmodell står *Kalifatet*, som presenteres som det ultimate rettferdige og gode samfunn. Kalifatet er i den spesielle –IS– fortolkningen et strengt regulert og autoritært samfunn, hvor det ikke er plass til mangfold.¹² På den bakgrunn oppfordrer jihadistene til en revolusjonerende endring som kun oppnås ved bruk av terror. Dette innebærer dehumanisering, utstøtelse og drap på de som tenker annerledes og folk med et annet levevis (ibid).

Denne ideologien, sammenstilt med de siste tiårs stadig mer uforsonlige innvandrings- og 'utlendingsdebatt' i Norge og Europa generelt, må også antas å medvirke til at det blir stadig vanskeligere å være norsk muslim. Begge sider krever en enten/eller-form for identitet fremfor et både/og. Mens mange muslimer i Europa føler seg presset på grunn av sin etnisitet, fremhever både den moderate og den jihadistiske utlegning av Islam at alle muslimer, uansett etnisk tilhørighet, er «brødre og søstre i troen», hvor tilhørigheten til religionen i teorien skaper likhet

¹¹ Slikt tankegods overfor rivaliserende trosretninger finnes også blant andre jihadistiske bevegelser enn Salafi jihadistister.

¹² Det har eksistert en rekke kalifater tidligere, og som ikke nødvendigvis undertrykte ikke-muslimer på den måten som IS har gjort.

for alle. Dette er en fremstilling som i dagens politiske klima i Europa må antas å skape grobunn for polarisering og rekruttering til ekstreme islamske grupper. Dessuten tilbyr jihadistene også en 'stor visjon' om fellesskap og verdien av å kjempe for noe større enn en selv. I et stadig mer individualisert Europa kan dette tilsynelatende fremstå som visjonært, annerledes og tiltrekkende for noen segmenter blant europeiske ungdom. Det gjelder også for noen som ikke er muslimer i utgangspunktet, men som konverterer til en radikal form for islam.

Generelt sett har mer enn 42 000 personer fra 120 land reist til IS og beslektede grupper. Deriblant regnes 5000 av dem å ha utreist fra Europa i perioden 2011 til 2016 (Meines et al. 2017), hvorav rundt 100 er fra Norge (Hegghammer 2016, PST 2017, Carlsson 2017). Men mens utreisen nådde et maksimum i 2015, var det i 2016 en drastisk oppbremsing i antallet. Den Islamske Statens fall medførte også at det i en periode ble forventet en (potensiell) kraftig stigning i antallet av hjemvendte syriafarere, noe som imidlertid bare har skjedd i varierende grad. 30 % av de utreiste forventes generelt å komme i retur til Europa, men tallene er høyere for Danmark, Sverige og England, hvor 50 % har allerede vendt tilbake (Meines et al. 2017). Men de voldsomme krigshandlingene mot IS i Syria og Irak kan medføre til at mange av de som fortsatt befinner seg der vil trolig miste livet. Dette betyr at potensialet for antall tilbakevendte fremover er betydelig redusert. Det er likevel stor usikkerhet om hvor de overlevende fremmedkrigerne tilknyttet IS befinner seg.¹³

Antall og andel av hjemvendte syriafarere ser ut til å være noe lavere for Norge enn tilfellet er for Sverige og Danmark. Høsten 2017 regner PST med at av de rundt 100 norske syriafarerne har ca. 40 returnert til Norge, de fleste av disse returnerte i 2014/2015, og returene har vært sterkt avtagende etter dette.¹⁴ PST er ikke kjent med at noen har returnert til Norge det siste året (2017).

En sannsynlig medvirkende årsak til at svært få syriafarere returnerte til Norge i 2016 og 2017, er at det i 2013 ble kriminalisert å delta i en terrororganisasjon, å motta terrortrening og å befinne seg på et sted hvor det drives terrortrening, samt (fra 2016) at privates deltakelse i væpnet konflikt på vegne av ikke-statlige grupper også bli kriminalisert. Lovendringene var ment å effektivisere straffeforfølgelsen av personer som hadde deltatt militært i væpnet kamp på vegne av ikke-statlige grupper, og å gi myndighetene bedre muligheter til å forebygge og forhindre at personer reiser ut for å delta i strid.¹⁵ Men den utilsiktede bivirkningen av disse lovbestemmelsene kan trolig ha blitt at syriafarerne som i 2016 og 2017 var desillusjonerte over at kalifatet og IS ikke innfridde deres forhåpninger, eller som av andre grunner ønsket å trekke seg ut og dra hjem til Norge, ikke lenger så hjemreise som en mulig utvei. De aller fleste som returnerte i 2014 og 2015, har enten blitt siktet, tiltalt eller dømt etter de nye

¹³ <https://www.aftenposten.no/verden/i/7lnkkV/IS-kollapser-men-farre-krigere-enn-ventet-vender-hjem-Det-er-et-mysterium-hvor-de-er-sier-ekspert>

¹⁴ Dette ifølge kommunikasjon med PST 30.11.2017.

¹⁵ Se punkt 20 i dette statusdokumentet: <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/status-for-oppfolging-av-handlingsplan-mot-radikalisering-og-voldelig-ekstremisme2/id2579415/>

straffebestemmelsene, og for de domfelte har straffene ligget mellom 4,5 til 8 år i fengsel.¹⁶ Utsiktene til mange år i fengsel har trolig avskrekket potensielle avhoppere fra å bryte med IS og reise hjem, og ikke bare fra å reise ut, slik hensikten var.¹⁷

Det er uvisst om antallet hjemvendte syriafarere den kommende tiden vil ta seg opp igjen til nivået fra 2014/-15. Hovedutfordringen vil i årene fremover vil uansett bli å følge opp hjemvendte fremmedkrigere og andre syriafarere som har vært gjennom rettsapparatet og inne til soning. De første av disse personene er allerede løslatt etter ferdig soning, og antallet løslatte vil øke de kommende årene.

Mulige motivasjoner for utreise

Det jihadistiske ideologiske narrativet om at 'Islam og muslimer' er under angrep av de 'vantro' florerer i flere muslimske trossamfunn, i bestemte sosiale nettverk samt i propagandamateriale på nettet. IS referer aktivt til kriger i den muslimske verden og hvordan 'enhver muslim har plikt til å støtte sine brødre'. Samtidig har krigen i Syria og de mange dokumenterte grusomheter rettet mot sivilbefolkningen også fått mange til å ønske å reise til området, enten det er for å krige eller for å bidra på annen måte til å bygge opp Kalifatet. Propagandamateriale generelt og den Islamske Statens videomateriale spesielt har siktet på å forme unges oppfattelse av hva problemet er og hvordan det kan løses, samt deres rolle i denne sammenheng (Hegghammer 2016). Propagandamaterialet fra IS gir tilskueren en opplevelse av urettferdighet, men skaper også sinne gjennom å vise mange bilder og opptagelser på nettet om krigens gru i Syria (Meines et al. 2017). Propagandaen oppildner hovedsakelig unge i de muslimske samfunn i Norge og andre steder til å reise ut til den – for tiden – mest kjente jihadistiske terrororganisasjon, 'Islamsk stat'.

Mens IS for den utenforstående er ensbetydende med død og ødeleggelse, syntes samme 'stat' for den innviede å ha vært en mulighet for deltagelse i noe som gir dem mening og retning i livet. Dette gjelder både i kamphandlinger for å forsvare og utvide 'kalifatet', og for å bli en del av et fellesskap med likesinnede som lever et strengt religiøst liv i kampen for å realisere noe som er langt større enn den enkelte (Hegghammer 2015). 'Islamsk stats' propaganda forteller således om et Utopia, hvor enhver kan leve et liv i overensstemmelse med den 'sanne' fortolkning av Islam, som samtidig posisjonerer den enkelte som moralsk overlegen andre. I dette utopiske kalifatet skal de som slutter seg til få et hjem med massevis av mat, hvor det er orden på

¹⁶ Det er tatt ut siktelse mot ca 30 personer for blant annet deltagelse i terrororganisasjon (noen er også siktet for økonomisk eller materielle støtte, rekruttering, opplæring, oppfordring eller for å ha inngått forbund). Noen av disse har returnert etter opphold i konfliktområdet. Andre har aldri vært i konfliktområdet. Noen av de hjemvendte returnerte før det ble straffbart å delta i terrororganisasjon (21. juni 2013). For noen av de som returnerte etter at loven trådte i kraft, er vurderingen at det ikke er grunnlag for å starte etterforskning mot dem. Det foreligger pr. 30.11.2017 to tingrettsdommer, der domfelte har anket fellende dom for forbund og deltagelse. Dommene er således ikke rettskraftige. Det er videre flere saker som er under etterforskning. Noen saker er henlagt, enten på grunn av tvil om tilregnelighet eller på grunn av bevisets stilling (dette ifølge opplysninger fra PST).

¹⁷ En annen utilsiktet konsekvens av de strenge straffereaksjonene for syriafarere er at en del av dem som valgte å bli værende i Syria/Irak trolig har mistet livet (kanskje også noen av barna) i de kraftige krigshandlingene, og at de overlevende syriafarerne fortsetter å delta i IS, og eventuelt drar til andre land der IS har fotfeste. Om Norge på denne måten blir kvitt sine fremmedkrigere, blir andre land sittende med dem i stedet.

avfallshåndtering og andre sosiale tjenester, og med legehjelp i toppklasse (General Intelligence and Security Service, 2016).

FFI-forsker Thomas Hegghammers beskriver på bakgrunn av selvbiografier, videoblogger og fortellinger fra avhoppere, hvorledes det er å være en del av IS-kalifatet. Personer som etterlever reglene, får muligheten til å leve et spirituelt liv, hvor ideologi, musikk, poesi og estetikk er integrert i et likhetsorientert og sterkt ideologisk orientert fellesskaps med store visjoner. De kan leve et intenst følelsesmettet liv knyttet til kampen, tapene, gleden over kameratskap og religiøse opplevelser (Hegghammer 2015, 2017). Muligheten for å delta i dette synes å være en del av forklaringen på hvorfor mange forskjellige individer av begge kjønn og hele familier har reist til Syria.

Karakteristika av en typisk jihadist fra Norge.

Deltagelse i ekstreme grupper skjer på bakgrunn av mange sammensatte og ytterst komplekse samspill mellom individet og gruppen situert i en historisk, politisk og sosial kontekst (Christensen & Mørck 2017). Dette er dynamikker som må antas også å være gjeldende for syriafarerne. Mens det er en generell mangelfull empirisk basert kunnskap om årsaker til syriafarernes utreise, har PST (2017) identifisert en overordnet psykologisk profil på de norske utreiste. Kjente syriafarere og andre deltakere i det militante islamistmiljøet i Norge utgjør en multietnisk og sosialt marginalisert gruppe, hvor de fleste er førstegenerasjons innvandrere i Norge. Samtidig er hver femte deltaker konvertitt til Islam, og de fleste av disse har norsk bakgrunn. Gruppen i PSTs studie har en gjennomsnittsalder på 27,5 år. De aller fleste er unge menn med et lavt utdannelsesnivå og svak tilknytning til arbeidslivet, og det er knapt noen som har gjennomført en høyere utdanning (Til sammenlikning er det langt flere av de utreiste fra Storbritannia og Frankrike som har høy utdanning.) Mange har en kriminell bakgrunn og et voldspotensiale som er kjent for politiet allerede før utreise (PST 2017, Carlsson 2017), noe som også gjelder en betydelig andel av fremmedkrigerne fra andre europeiske land.

Ifølge et intervju med en ansatt ved KRUS¹⁸ som har møtt innsatte i fengsel etter at de har kommet tilbake Norge, dreier det seg hovedsakelig om menn, både med norsk og annen etnisk bakgrunn, hvorav flere har vært involvert i mindre alvorlig kriminalitet som narkotikasalg og (mis)bruk og vold. Gruppen av utreiste er karakterisert med vanskelige familieforhold og sosial marginalisering. De som distanserer seg fra det de har vært med på, kan karakteriseres som søkende mennesker som ofte har vært innom mange forskjellige alternative miljøer, som skatere, gjenger eller liknende marginaliserte grupper. Dette er den typen miljøer de klarer å forhandle seg adgang til, ettersom de mangler den typen av formelle kvalifikasjoner som samfunnet ellers krever. For denne gruppen medfører det å konvertere til Islam, uansett etnisk tilhørighet, inklusjon i et fellesskap som dessuten gir sjansen for et nytt liv, tilgivelse for gamle synder og dermed en form for rehabilitering på grunn av en ny mulighet for å reforhandle sin posisjon i omgivelsene. De identifiserer ikke lenger seg selv som norsk-somalier, norsk-pakistaner, men

¹⁸ Vi er pålagt av Personvernombudet å anonymisere våre intervjuobjekter for å unngå å måtte søke Datatilsynet om full konsesjon, selv om disse ekspertene selv ikke har noe ønske om eller behov for anonymisering.

som muslim – med de fordeler og ulemper det innebærer. Det innebærer, som den intervjuede forklarer, at den enkelte – uansett kjønn – behandles med respekt og en status som likeverdig. Inklusjonen i et internasjonalt orientert fellesskap på tvers av etniske og nasjonale lag gir dem en følelse av inkludering hvor de ikke lenger opplever seg marginalisert. De får dessuten en sak å kjempe for; 'muslimene i Syria' og Kalifatet.

Petter Nesser ved FFI har, på basis av en detaljert gjennomgang av al-Qa'ida-inspirerte grupper og deres medlemmer i Europa, identifisert fire generelle typologier av deltakere i islamske terrorgrupper (2006). Typologien gir et detaljert bilde av forskjellige persontyper og deres motivasjon for deltagelse samt posisjon i jihadistiske terrorgrupper. Typologien gir et innblikk i deltakernes utdannelsesnivå, sosiale posisjon, relasjoner og kompetanser i forhold til gruppen. De fire typene kan beskrives slik (Nesser 2010, 2015):

1. *Entreprenøren* er den viktigste personen i utviklingen av en ekstrem islamistisk celle. Han er en analytisk og sterk igangsetter som er drevet av interesse for politiske og sosiale spørsmål. Han engasjeres snarere på bakgrunn av en intellektuell prosess enn av personlige behov. Han kan 'oversette' sosial urettferdighet til et politisk mål om å forbedre forholdene for dem han, på bakgrunn av etnisitet, felles bakgrunn og ideen om et skjebnefellesskap, betrakter som 'sitt folk'. Han er oftest eldre enn de andre deltakerne, som han på bakgrunn av sin ideologiske orientering rekrutterer, radikaliserer og trener. Entreprenøren skaper kontakt til militante grupper og ivaretar cellens forbindelser med den jihadistiske infrastrukturen, militante miljøer og mentorer (f.eks. fremtredende radikale religiøse ledere). Inspirert, understøttet og til dels styrt av dem, tilrettelegger og styrer entreprenøren cellens aktiviteter og deltakere. Han vil ofte ha deltatt som fremmedkriger på andre jihadistiske kamparenaer, som for eksempel i Afghanistan, Pakistan, Tsjetsjenia og nå Syria/Irak.

2. *Protégé/støttespiller* er en person som sammenlignet med andre deltakere i gruppen, fremstår særlig intelligent og talentfull. Protégéen er den personen lederen stoler på og tildeler særlig betrodde oppgaver, mens protégéen omvendt ser opp til og beundrer lederen. Protégéen er som regel en ressurssterk person med utdanning og andre ferdigheter. I kraft av sin utdanning er det han som tilfører cellen kunnskap om utviklingen av en bombe, it-kompetanse eller liknende. Protégéen er, som entreprenøren, handlingsrettet og har en velutviklet rettferdighetssans. Han er ung og uerfaren og er dermed et lett offer for manipulasjon og smiger fra en eldre ledere.

3. *Den utilpassede* har ofte en problematisk bakgrunn. Til forskjell fra de to ovennevnte er han hverken idealist eller ideologisk motivert. Han er engasjert i gruppen for å legge avstand til egne problemer eller/og på grunn av lojalitet til venner. Han kan være rekruttert i fengslet eller via andre kriminelle nettverk. Han er ofte uuttannet, 'street smart' og veltrent. Han er vanligvis også yngre enn entreprenøren, som han er venner med og/eller andre i gruppen som tilbyr han å komme på rett kjøll ved å engasjere seg i jihad. Flere av de utilpassede har voldelige tendenser og noen av dem er tidligere dømt for vold. Den utilpassede er fysisk sterk, voldsorientert og spenningssøkende, noe som gjør han egnet til operativ innsats med å skaffe våpen og bombematerialer.

4. '*Drifter*'/*medløperne* har ikke en klar profil. Han har tendens til å være en som ofte ureflektert 'følger strømmen'. Ideologisk orientering synes ikke i særlig grad å være drivkraften bak hans engasjement i den jihadiske gruppen. Han blir engasjert via tilfeldigheter eller/og via sosiale bånd til feil personer. Det er hans sosiale nettverk (vennskap, felles bakgrunn og felles erfaringer/referansepunkter) som bestemmer hvor han ender opp, i stedet for opplevelsen av sosial urettferdighet. Det kan være vanskelig å adskille *drifter* fra de andre profilene, da han kan ha en tilsvarende bakgrunn når det gjelder utdanning, yrke og familietilknytning. Drifters får typisk ikke tildelt viktige oppgaver i gruppen, og får kanskje heller ingen detaljer om terroroperasjonen (Nesser 2010, 2015).

Tore Bjørge (1997: 48–53, 2011, 2015: 218–219, 2015: 248–249) har også utviklet en tilsvarende typologi, men med vekt på de forebyggende mulighetene. Tre av Bjørgos typer – «de ideologiske aktivistene», «medløperne» og «de sosialt frustrerte» – sammenfaller helt med tre av Nessers typer. Men mens Nesser beskriver type 2 som *protégé*, skiller Bjørge ut en type som kalles «eventyrerne» som først og fremst drives av søken etter spenning, aksjon og heltestatus. Dessuten bruker Bjørge hovedsakelig sin typologi til å vise at disse fire ulike typene engasjerer seg i militant aktivisme ut fra helt forskjellige motiver og drømmer, men også at de desillusjoneres av helt ulike grunner. Sett i lyset av en rehabiliterings- og reintegreringsprosess gir typologiene en innsikt i hvilke typer innsatser forskjellige kategorier av hjemvendte syriafarere kan ha behov for og potensielt kan motiveres til å delta i, noe som kan gi viktige innsikter for å legge opp skreddersydde forebyggende innsatser overfor disse ulike gruppene (Bjørge & Gjelsvik 2015: 142–143). Dette vender vi tilbake til og utdyper i kapittel 3.

De hyppigst forekommende profilene blant de norske syriafarere sammenfaller med henholdsvis 'den utilpassede/de sosial frustrerte' og 'drifteren/medløperen' i begge typologier. Men det finnes også både «entreprenører» og «eventyrere» i det norske jihadist-miljøet.

3. 'Syriafarere' – en ny form ekstremister?

Dette kapitlet belyser syriafarere, kompleksiteten kategorien dekker over og hvilke fellestrekk de deler med andre typer terrorister og ekstremister. Identifiseringen av forskjeller og likheter med andre former for ekstremisme muliggjør identifiseringen av hvorvidt og hvordan eksisterende nasjonale og internasjonale erfaringer med håndtering og reintegrering av ekstremister og terrorister er relevante når det gjelder de hjemvendte fremmedkrigerne.

På bakgrunn av at IS er den mest kjente jihadistiske terrororganisasjon, samt at den klart største andelen av de utreiste - i noen tilfelle forgyves - har forsøkt å reise til IS, velger vi i dette avsnitt å kartlegge noen av de forskjellige scenarier menn, kvinner og barn kan ha opplevd i 'staten'. Dette kan illustrere scenarier de hjemvendte potensielt har vært involvert i og problematikk de kan ha ved tilbakekomst til Norge. Vi vil også belyse hvorvidt og hvordan hjemvendte syriafarere aktualiserer problematikk som det allerede finnes erfaringer med fra håndtering og reintegrering av andre typer politiske ekstremister og terrorister.

Hjemvendte syriafarere og andre ekstremister - forskjeller og likheter

Hjemvendte syriafarere kan representere forskjellige problemstillinger. Noen har muligens begått alvorlige krigsforbrytelser, noen er traumatiserte, mens atter andre kan utgjøre en terrortrussel i Norge – eller en kombinasjon av dette. Dessuten er det heller ikke alle som har deltatt i aktiv kamp, men har hatt andre roller. Unge som har blitt stoppet på flyplassen må antas også å ha sympati for eller være ideologisk orientert av 'Islamske stat' og deres handlinger, noe som kan gjøre det nødvendig å risikovurdere dem og på annet vis ta hånd om dem.

Syriafarerne er en sammensatt gruppe av individer med forskjellige erfaringer og problematikk, avhengig av hvilke posisjon de har hatt under deres opphold i Syria og Irak. Håndteringen av kvinner, barn eller ungdom som har utført hjelpearbeid eller vært involvert i den administrative delen av 'staten', fordrer én type innsats, mens sterkt ideologiske orienterte menn med kamperfaringer nødvendiggjør en annen. Samtidig har både menn, kvinner og barn vært en del av en sosial sammenheng hvor en utpreget bruk av sosial kontroll, angiveri og ekstrem vold har vært en del av hverdagen. 'Lov og orden' i områder som har vært underlagt 'statens' kontroll har blitt opprettholdt ved offentlige amputasjoner, korsfestelser, halshogginger og (masse)henrettelser. Dette er forhold som også har preget andre områder hvor jihadistiske grupper som for eksempel Boko Haram har kontrollen. Disse metoder benyttes som sjokktaktikk – ofte både i og utenfor kamponene, med et mål om å terrorisere fienden og underkastelse av de okkuperte befolkningene, for dermed å kunne fastholde kontrollen over det erobrede landet (Meines et al. 2017).

Den enkelte hjemvendte syriafarerer – inkludert barn – må derfor antas både å ha vært utsatt for-, vært utøver av, og/eller tilskuer til ekstrem vold/tortur, voldtekt og (masse)henrettelser. Dette kan være kombinert med følgenvirkninger som er tilstede etter å ha levd under intense bombeangrep og andre forhold som generelt gjør seg gjeldende i en krigssone. Der er således eksempler på barn som har drept fanger og som har trent til å bli selvmordsbombere. Dog er barn

av norske utreiste antageligvis født i 'staten' og dermed for små til å være en del av denne kategorien. Derimot kjenner vi til eksempler på at litt større barn fra syriske og irakiske familier som har flyktet til Norge fra IS-kontrollert område, har vært utsatt for sterk indoktrinering og trening i vold, og bærer sterkt preg av traumatiske opplevelser. Det norske hjelpeapparatet har derfor en viss erfaring med å håndtere slike traumatiserte barn og familier. Derfor kan den delen i dette avsnittet, som omhandler problematikker menn, kvinner og barn kan ha etter å ha vært en del av 'Islamske stat', således også gi en innsikt i problematikker som flyktninger fra områdene generelt kan antas å være preget av.

Deltagelsen i 'Islamsk stat' former og forandrer deltakeren, slik det også skjer med deltakere i andre ekstreme grupper eller organisasjoner (Bjørge 1997, kap. 6). På tross av dette er det viktig å fastholde et fokus på at returnerte syriafarere også er forskjellige fra hverandre, knyttet til individuelle forskjeller i personlighet, erfaringer, motivasjoner for deltagelse, evner og kompetanser, og med ulike grader av ideologisk overbevisning eller desillusjonering.

Sammenlignet med nasjonalt baserte ekstreme grupper på tvers av Europa er 'Islamsk stat', Al-Shabab, Boko Haram og lignende grupper et særegent fenomen i kraft av at de inngår i en væpnede konflikt kombinert med massive menneskerettighetsovertridelser og krigsforbrytelser som enkelte individer har potensielt deltatt i og/eller bevitnet. Dessuten opererer jihadistiske grupper i ganske ulike (inter)nasjonale kontekster. Samtidig må hjemvendte syriafarere også antas å ha en hel rekke av de problematikker som generelt karakteriserer (tidligere) deltakere på tvers av ekstreme grupper både i og utenfor Europa. Der er således identifisert en rekke forhold som generelt sett hindrer eller fører til løsrivelse fra forskjellige typer ekstreme miljøer/grupper, samt etterfølgende problematikk som er karakteristiske for de tidligere deltakere i slike grupper (Bjørge & Horgan 2009).

Selve deltakelsen i en ekstrem gruppe har avgjørende betydning for hvordan den enkelte utvikler en ideologisk orientert forståelses- og fortolkningsramme og endrer av hans/hennes refleksjonsgrunnlag, selvoppfattelse, syn på verden og samfunnets institusjoner og deres legitimitet, handlingsrepertoarer samt voldskapasitet (Christensen & Mørck 2017). Identiteten og handlingsrepertoar utvikles typisk på *bakgrunn av deltagelsen* i gruppene, da deltagelse i sosiale miljøer alltid medfører en form for situert læring – det vil si, at den nyankomne tilegner seg gruppens sosiale spilleregler, verdier og normer (Christensen 2009, 2009B, 2015, Christensen & Mørck 2017). Dette betyr at deltagelse medfører etableringen av en alternativ forståelses- og fortolkningsramme som i neste omgang forårsaker at også den enkeltes identitet og handlingsrepertoarer forandres over tid. Fra dette perspektivet har de hjemvendte syriafarerne først deltatt i et miljø i Norge – sosialt, virtuelt eller begge deler. Dette har motivert dem til utreise og aktiv deltagelse i IS eller tilsvarende. De som lyktes med å reise ut, har deretter vært en del av en ekstrem gruppe i en konflikt og krigssone, og fortsetter prosessen hvor han/hun utvikler et ideologisk orientert verdensbilde. De oppøver også nye sosiale kompetanser og ferdigheter når det gjelder å oppnå aksept i gruppen – men også i bruk av trusler, utøvelse av vold/tortur og våpenhåndtering. Derfor må det antas at hjemvendte syriafarere, og spesielt de som er trent opp som krigere har utviklet:

- et sort/hvitt tankesett
- en oppfattelse av at de som ikke er en del av gruppen, er fiender som skal bekjempes
- en forståelse av at vold, trusler og sjikane er legitime midler i kampen
- erfaring med bruk av våpen og utøvelse av vold

Hjemvendte syriaferere har potensielt følgende problematikker, når de returner:

- trusler om straff for sin deltagelse
- post-traumatisk stress og traumer
- ensomhet, tap av mening og desillusjonering
- aggresjon
- vanskeligheter for å håndtere stress og løse konflikter
- voldelige reaksjonsmønstre
- potensielle skyld- og skamfølelser
- en ideologisk preget svart og hvit-tenkning
- mistillit til andre mennesker
- manglende jobbmuligheter og stigmatisering fra det omgivende samfunn
- behov for å etablere en ny referanseramme
- behov for ytterlig kontekstuell læring om Islam, politikk og lignende emner

Det neste avsnittet diskuterer problemområder som det er funnet erfaringer med å håndtere i forskjellige exit programmer, prosjekter og/eller intervensjoner rettet mot å resosialisere og reintegrere tidligere ekstremister.

Menn, kvinner og barn - forskjellige problematikker og risikoer

Avsnittet beskriver potensielle scenarier til menn, kvinner og barn samt hvilke type problematikker, trusler og risiko som de hver kan spesielt representere ved tilbakekomst. Dessuten har noen av de unge mannlige utreiste som nevnt tidligere vært deltakere i kriminelle nettverk. De kan derfor ved tilbakekomst til Norge medvirke til at tendensene i allerede kriminelle og voldelige miljøer er markant forsterket på grunn av deres erfaringer fra volden og de moralske grenseoverskridelsene i 'Islamske stat' (Meines et al. 2017).

Felles for individer som har krysset grensen til områder kontrollert av IS er at menn, kvinner og barn periodisk har levd adskilt og under voldsomme omstendigheter (General Intelligence and Security Service 2016). I tillegg kommer påkjennelsene fra de harde kampene og krigshandlingene som har foregått i 2017, samt at de har hatt begrenset adgang til essensielle ting som mat, vann, legehjelp og helsepersonell.

Menn, kvinner og barn utgjør forskjellige problematikker, men det bør også skilles mellom første- og annengenerasjons utreiste og hjemvendte med utsikt på håndteringen av dem. *Førstegenerasjon*, som reiste ut i en tidlig fase av «den arabiske våren» for å kjempe mot undertrykkelsen fra Assad-regimet i Syria, var generelt mer desillusjonert, potensielt mindre voldelige og har kunnet forlate området når de ville. *Annengenerasjon* – de som reiste ut for å

delta i oppbyggingen av IS-kalifatet fra 2014, og som til dels har reist hjem de siste par årene – vurderes å ha mer kamperfaring og sterkere ideologisk overbevisning. Dessuten har de trolig blitt trent på hvordan de skal handle i en avhøringssammenheng og hvordan både formelle som uformelle spørsmål bør imøtegås (Meines et al. 2017:42). Det er i denne sammenheng viktig å understreke at desillusjonerte individer kan fremdeles være ideologisk overbevist og ha hensikter om å utøve terror og skade andre individer som de betrakter som legitime mål (ibid).

Syriafarere som ble stanset innen utreise utgjør også en særlig gruppe. Disse er – uansett kjønn – engasjert i en jihadisk gruppe og må derfor antas å ha potensial for å ville handle etter deres ideologiske grunnlag. De personene som ikke lyktes i å nå destinasjonen, kan nettopp derfor ha en økt følelse av å være urettferdig behandlet. De har heller ikke fått korrigert det bildet IS har propagandert av kalifatet, ettersom de heller ikke har blitt realitetsorientert fra et liv i en krigssone underlagt en ekstrem gruppe (Meines et al. 2017:43).

Det er viktig for håndtering av syriafarere å undersøke hvilke scenarier det er sannsynlig at menn, kvinner og barn har vært involvert i når de returner til Norge, for derigjennom å identifisere hvilke problematikker deres engasjement i en islamsk terrororganisasjon har avfødt.

IS har som organisasjon stått bak *utøvelse av en særlig grov karakter av vold og fysisk samt psykologisk tortur og terror*, som både retter seg mot innbyggere i de besatte områder og mot de som er en del av 'Islamske stat', når de overtrer en av de strengt definerte og tilfeldig administrerte regler og dermed ifølge IS gjør seg skyldig i straff (Speckhard et al. 2017).¹⁹ Returnerte syriafarere kan derfor – på linje med andre deltakere i ekstreme grupper – på samme tid, ha vært utøver av og offer for vold, tortur og andre former for krenkelser. Dessuten kan noen av dem potensielt være avhengig av amfetamin.²⁰ Det må imidlertid understrekes at i de gjennomførte rettssakene mot norske syriafarere har det ikke vært ført bevis for at noen av disse har deltatt i krigsforbrytelser eller liknende.

I det neste avsnittet gir vi et innblikk i noen mulige scenarioer og derav følgende potensielle fysiske og psykologisk traumer/skader de hjemvendte syriafarere kan ha.

Menn i 'Islamsk stat'

De fleste menn som rekrutteres til IS gjennomgår et militærtreningsprogram rettet mot kamp eller selvmordsaksjoner. Videre trenes utvalgte menn i å kunne returnere til Europa og utføre angrep, mens andre blir opptrent som snikskyttere og i bombeangrep. Noen menn blir innsatt som religiøst politi, mens andre har rekruttert og utsendt propaganda. Alle menn har uansett posisjon i organisasjonen plikt til å kjempe for IS når dette er påkrevd og alle har deltatt i kurs

¹⁹ Denne artikkelen gir et særlig innblikk i 'Islamsk stats' fengselssystemer, forvaltning av 'lov og orden' og arrestasjons-, avhørings- og tortur metoder. Artikkelen gir dermed også en innsikt i hvor store skader/traumer hjemreiste syriafarere kan ha.

²⁰ <http://edition.cnn.com/2015/11/20/world/syria-fighters-amphetamine/index.html>

fra noen uker og opp til 3 måneders varighet i 'Islamsk stats' ideologi og deres forståelse av islamsk lov og andre religiøse emner (Meines et al. 2017).

Menn: deltagelses-scenarier og potensielle problematikker ved tilbakekomst:

Menn som har kjempet for IS har potensielt vært beordret til - eller har på eget initiativ - foretatt henrettelser, begått voldtekt og/eller utøvd tortur (ibid).

Det kan således forventes (i ulik grad) at menn kan ha:

- vært deltaker i en væpnet konflikt og kamp
- vært involvert i krigsforbrytelser som masse mord, henrettelser, systematisk voldtekt av/drap på mennesker fra utvalgte etniske/religiøse grupper og slaveri
- vært vitne til utøvelse - eller være utøver av ekstrem vold, tortur og drap
- mistet kone, barn og andre familiemedlemmer eller pårørende
- vært påvirket/traumatisert av deres tilstedeværelse under bombeangrep og kamper
- vært utsatt for massiv ideologisk påvirkning og opplæring

I forhold til ivaretagelse, håndtering og reintegrering bør følgende scenarier vurderes i relasjon til at menn som returnerer fra deltagelse i utenlandske konflikter og terrororganisasjoner kan:

- utgjøre en terrortrussel i hjemlandet på grunn av deres anti-vestlige holdninger kombinert med voldskompetanse og våpenerfaring (de kan ha både intensjon og kapasitet)
- oppfatte andre som potensielle fiender som skal angripes
- være mentalt ustabile, traumatisert eller/og voldelige i familie og nærmiljø
- radikalisere andre med å propagandere for anti-vestlige synpunkter i lokale miljøer, oppfordre til polarisering og skape konflikt
- utgjøre en risiko ved å fremstå som 'helter' og fungere som rekrutteringsagenter i kraft av deres kontakter i de forskjellige kampområdene og til terrororganisasjoner og celler
- være alvorlig syke eller såret pga. manglede adgang til lege og helsepersonell

Kvinner i 'Islamsk stat'.

På tross av at noen kvinner har fulgt mennene deres til 'staten' må de i utgangspunktet antas å selv være drivkraften for eget engasjement og derfor også å være drevet av ideologi. Derfor bør de ikke først og fremst betraktes som ofre, slik det har vært tendenser til. Det skal her understrekes at både kvinner og menn blir tiltrukket av IS av mange forskjellige årsaker. Men kjønnsoppfatninger av vold og ekstremisme påvirker hvordan kvinner, både i den 'Islamske stat' og returnerte, generelt blir oppfattet, presentert og reagert på. En rekke rettsaker over hele Vesten har resultert i kortere dommer, tilgivelse og/eller frifinnelse av hjemvendte kvinnelige syriaferere (Strømmen 2017). Dommer og rapporteringer knyttet til kvinner i IS har ofte vært presentert i et kjønnsperspektiv som reduserer kvinnene til 'misforståtte ofre' snarere enn egenmotiverte aktører. Generalisering av kvinner i 'Islamske stat' som villedet ofre må unngås av hensyn til både den juridisk presedens og ut ifra et sikkerhetssynspunkt. Kvinner bør derfor i utgangspunktet betraktes og behandles som fullbyrdede deltakere i IS og også som mulige

utførere av terrorhandlinger. Dessuten fratas den som tildeles offerrollen generelt også handleevne og kraft (Meines et al. 2017). Når det er sagt, så finnes det også enkelte eksempler, også fra Norge, på at enkelte kvinner virkelig kan ha blitt lurt av sine menn til å reie inn i IS-kontrollert områder.²¹

På tross av at kvinner generelt ikke har gjennomgått de samme treningsprosedyrene som menn, har de en aktiv rolle i 'staten'. Kvinners primære oppgave i 'Islamske stat' var å få så mange barn så mulig, også noe mange har fått i løpet av deres tid i 'staten'. Kvinnen ble posisjonert som familiens kjerne og ansvarlig for oppdragelsen og indoktrineringen av barn i forhold til 'statens' ideologi. Videre var kvinners oppgave å rekruttere andre kvinner. Kvinner kunne således være involvert i å produsere og formidle propaganda, jobbe som lærere, helsepersonell og leger osv. Kvinner kunne også inngå i den kvinnelige delen av det religiøse politiet hvor de skulle avstraffe/torturere andre kvinner, såfremt deres adferd ble vurdert som 'u-islamisk' (Speckhardt et al. 2017). Når de deltok i det offentlige liv, skulle kvinner være helt tildekket og kledd i niqab. Hvis dette ikke ble overholdt, kom både kvinner og hennes mann for en sharia-domstol, hvor straffen kunne være alt fra en bot til piskning eller henrettelse. Eksekveringen av dommen kunne ivaretas av menn, men også av andre kvinner (ibid). Kvinner måtte generelt ikke forlate huset alene, da overtredelse av denne regelen var et brudd på prinsippet om adskillelse av kjønnene. Men det finnes også en god del eksempler på at kvinner i IS også har mer aktive roller som selvmordsbombere. Etter at en norsk-tsjetsjensk fremmedkriger fra Fredrikstad ble drept i krigen i Syria, reiste hans 18-årige gravide enke til Istanbul, og sprengte seg selv og sitt ufødte barn, og tok en tyrkisk politimann med seg i døden.²²

Kvinner: deltagelses-scenarier og potensielle problematikker ved tilbakekomst:

Kvinner kan potensielt forventes å ha noe erfaring med våpen og evt. kamperfaring. I ulik grad kan kvinner forventes å ha:

- vært utsatt for avstraffelse, innesperring og (seksuelle) overgrep
- utsatt andre for avstraffelse/tortur/henrettelse
- begått eller vært vitne til utøvelse av (ekstrem) vold, tortur og drap – og potensielt deltatt i krigsforbrytelser
- mistet mann, barn og andre familiemedlemmer eller pårørende
- vært påvirket/traumatisert av deres tilstedeværelse under bombeangrep og kamper
- rekruttert andre til 'staten'
- vært involvert i fremstilling og spredning av propagandamateriale

Når det gjelder ivaretagelse, håndtering og reintegrering, bør følgende scenarier vurderes, ut fra at kvinner kan:

- ha mistet barn, ektefeller eller andre pårørende

²¹ <https://www.vg.no/nyheter/innenriks/fra-senja-til-raqqa-og-tilbake-igjen/a/23545489/>

²² <https://www.vg.no/nyheter/innenriks/terrorisme/jihadist-ekteskapet-som-endte-i-doeden/a/23453828/> Enken etter den norske fremmedkrigeren var opprinnelig fra den russiske regionen Dagestan.

- ha barn som er traumatisert eller indoktrinert
- være mentalt ustabile, traumatisert eller/og voldelige i familie og nærmiljø
- være alvorlig syke eller såret pga. manglede adgang til lege og helsepersonell
- være usikre og ha problemer med å forlate hjemmet uten følge av andre
- utgjøre en risiko ved å fungere som rekrutteringsagenter i kraft av deres kontakter i de forskjellige kampområdene
- radikalisere andre med anti-vestlige synpunkter i lokale miljøer, oppfordre til polarisering og skape konflikt
- potensielt utgjøre en terrorrisiko i hjemlandet på grunn av deres anti-vestlige holdninger kombinert med potensiell voldskompetanse og villighet til å bruke vold.

Barn: livs-scenarier og potensielle problematikker ved tilbakekomst;

Livet for barn i den 'Islamske stat' og barn som generelt har levd i områder underlagt 'staten' kan være traumatisert på grunn av brutale livsomstendigheter, bombeangrep og kampene i området og særlig på grunn av den ideologiske opplæringen og brutalitet barna har vært vitne til, potensielt utsatt for eller/og deltatt i. I den tidligere omtalte rapporten '*RAN Manual – Responses to returning foreign terrorist fighters and their families*' (Meines et al. 2017) oppfordres innsatsene rettet mot hjemvendte syriafarere til i *særlig grad* å ha fokus på barn – både i 'staten' og områder underlagt dens kontroll', samt å ha forståelse for i *hvor høy grad* de har vært utsatt for traumatiserende livsomstendigheter. Barn i den 'Islamske stat' har dessuten vært utsatt for aktiv indoktrinering om absolutt lojalitet til IS med 'martyrstatusen' som det høyeste mål. Derfor bør både barn i '*Islamske stat*' og barn som er flyktet fra områder besatt av '*Islamske stat*' få særlig oppfølging fra hjelpeapparatet.

Barn i 'Islamsk stat' plasseres fra 9 års alderen i leirer med sikte på indoktrinering, kamp- og våpentrening. Barna brukes som spioner og oppmuntres til angiveri (også mot egne foreldre) (ibid: 27-28). Derfor betrakter flere land barn fra 9 års aldre som hjemvendte jihadister, ettersom de kan ha fungert som soldater, bødler og vært trent som selvmordsbombere. Barn bør antas å være sterkt indoktrinert i en ideologi som tilsier at alle som ikke lever etter 'Kalifatets' ekstremistiske fortolkning av Islam er *kufar* – 'vantro', og som derfor bør drepes (ibid).

Barn utgjør således en særlig sårbar gruppe, samtidig med at de potensielt også utgjør en stor risiko. Dessuten kan barn være uregistrert samt mangle en eller begge foreldre. Avhengig av alder og livssituasjon kan hjemvendte barn således i varierende grad forventes å ha:

- kjennskap til og/eller deltakelse i utøvelse av ekstrem vold, henrettelser, amputasjoner, og generelt ha sett mange døde og lemleste personer.
- fungert som spioner, bødler og potensielt å ha vært trent som selvmordsbombere
- deltatt i en væpnet konflikt og kamp (barnesoldater)
- mistet mor eller/og far eller andre familiemedlemmer og pårørende
- vært giftet bort fra 9 års alderen – og potensielt utsatt for seksuelle overgrep
- vært utsatt for/ha utsatt andre for avstraffelse, innesperring og overgrep

- vært utsatt for kraftig indoktrinering og ensidig religiøs opplæring

I forhold til ivaretagelse, håndtering og reintegrering bør følgende scenarier vurderes. Barn kan:

- ha skader etter tortur, avstraffelse og voldtekt
- være sterkt traumatisert med tap av taleevne, utvikling av sterk aggresjon og andre tegn på post-traumatisk stress (Meines et al. 2017)
- være mentalt ustabile, aggressive og/eller ekstremt utagerende i familie og nærmiljø
- være alvorlig syke eller såret pga. manglende adgang til lege og helsepersonell
- ha neurologiske-, konsentrasjons- og/eller søvnproblemer
- være voldelige/truende/utøve psykisk vold ovenfor andre, f.eks. barn i en skolesammenheng, som de oppfatter som 'frafalte/vantro' og derfor ser som legitime mål for vold og sjikane.
- ha ødelagte lojalitets- og familiebånd
- radikalisere andre med ekstreme eller diskriminerende synpunkter i lokale miljøer
- ha manglende kulturell og sosial kunnskap i forhold til grunnleggende sosial samhandling, adferd og normer i et europeisk land

Dessuten bør det også være fokus på voksnes omgang med disse barna, siden de kan utsettes for stigmatisering fra både voksne og andre barn i Norge, og kan derfor ha vanskeligheter med å bli rehabilitert og reintegrert i samfunnet (Mcdonald-Gibson 2017).

Som tidligere nevnt er sannsynligvis de aller fleste barn av norske syriaferere så små at de neppe har deltatt i særlig mye indoktrinering og trening i vold, men de kan ha vært utsatt for flere av de andre belastningene. Derimot vet vi at enkelte barn av syriske/irakiske flyktninger som har kommet til Norge, har vært utsatt for indoktrinering og trening fra IS, og har hatt en meget problematisk atferd i skolesituasjonen.

Ved utarbeidelse av tiltak i forhold til hjemvendte barn bør man søke veiledning i den ganske omfattende litteraturen og erfaringsgrunnlaget som allerede eksisterer om rehabilitering av barnesoldater. Mye er tilgjengelig online ved å søke på 'Disarmament, demobilization and reintegration (DDR)'. Vi har ikke hatt tid til å gå inn i denne litteraturen på grunn av den begrensede prosjektperioden.

4. Generell kunnskap og erfaringer med 'disengagement' og 'de-radikalisering'

Siktemålet for dette kapitlet er å gi et overblikk over noen vesentlige forhold om innsatser som er rettet mot å støtte tidligere og/eller nåværende ekstremister i å løsrive sig²³. Avsnittet belyser også forhold som synes av betydning for henholdsvis den enkeltes løsrivelse og fastholdelse i et ekstremt miljø, og forhold som hindrer løsrivelse. Disse er generelt oppdelt i push-faktorer, pull-faktorer og barriere-faktorer. Videre vil kapitlet diskutere forståelsen av begreper som radikaliserings/de-radikalisering og disengagement, noe som er relevant når det gjelder målsetninger, virkemidler og problemer i forbindelse med innsatsen.

Begrepene «radikaliserings/de-radikalisering» har på tross av både uklare definisjoner og tvetydige anvendelser fått en stor utbredelse og preger feltet. Begrepene brukes til tross for at uklarhetene skaper forvirring og usikkerhet på tvers av de forskjellige aktørene. Vi vil derfor introdusere og belyse hvordan et mål om 'reintegrering' kan skape et mer konkret fokus for innsatsene. Den enkeltes reintegrering krever spesifikk kunnskap om personens behov og preferanser, og hva som i utgangspunktet utløste hans/hennes engasjement og deltakelse. Dermed blir det viktig å få identifisert hvilke spesifikke forhold som på mikro-, meso- og makro-nivå som har motivert den enkeltes deltagelse i et bestemt ekstremistisk miljø situert i en politisk, sosial og historisk kontekst.

Flertallet av individer som har deltatt i ekstreme miljøer eller/og terrororganisasjoner, slutter eller forlater miljøet før eller senere, frivillig eller ufrivillig. Men det er uklart hvor mange som vender tilbake til ekstremistmiljøet, ettersom data om tilbakefall blant tidligere terrorister og ekstremister er mangelfulle (Schurmann & Bakker 2016). En større andel forlater miljøene på eget initiativ, og for de fleste skjer løsrivelsen uten støtte fra exitprogrammer eller andre former for intervensjoner (Schurmann & Bakker 2016, Barrelle 2014, Bjørge 1997, Bjørge & Horgan 2009).

Flere undersøkelser peker for eksempel på at den enkeltes kontakt og etablering av relasjoner utenfor et ekstremt miljø kan igangsette et ønske om å forlate gruppen og/eller akselerere en løsrivelsesprosess (Dalsgaard 2013). Flere studier har identifisert forhold som påvirker den enkeltes personlige motivasjon til å forlate en ekstrem gruppe samt betydningen av alternativer (Bjørge 1997: 193-246, Bjørge & Horgan 2009, Dalsgaard 2013, Barrelle 2014, Christensen 2015). Innsikter bygger på antagelsen om at aktører utenfor det ekstreme miljø *kan gjøre og gjøre* en forskjell, og at årsaker til deltagelse i – men også løsrivelse fra – ekstreme grupper, miljøer og ideologier i stor grad synes å bero på en sosial prosess (Christensen 2015).

På tvers av praktikere og akademiske faggrupper er det en implisitt enighet om den positive betydning av exitprogrammer og intervensjoner. Samtidig består kritikken av mangelen på

²³ Begrepet «løsrive seg» benyttes her i samme betydning som det uoversettelige engelske begrepet «disengage», som i denne sammenheng handler om å avslutte deltagelse i (ekstremistiske) grupper eller aktiviteter.

begrepsmessig klarhet og gjennomsiktighet, og mangelen på eksterne evalueringer (Köhler 2017, Sedgewick 2010).

På tross av de manglende evalueringer av eksisterende exitprogrammer og intervensjoner (Köhler 2017), snakker ovennevnte forhold om en lovende antagelse vedrørende spesialiserte programmer og tiltak som sikter på å støtte den enkelte i å forlate ekstreme grupper og/eller terrororganisasjoner (Schoorman & Bakker 2016).

Flere prosjekter og programmer rettet mot 'de-radikalisering', 'disengagement', 'disistance' (dvs. å avstå fra å begå lovovertridelser), 'rehabilitering' og 'reintegrering' fra ekstreme grupper har blitt etablert i løpet av det siste 20 år i inn- og utland. Samtidig er det stadig et ubesvart spørsmål om hvordan suksess, og dermed kvaliteten av diverse intervensjoner og programmer vurderes. Dette kan være en av årsakene til at positive og/eller negative betydning av diverse tiltak – med få unntak – er utforsket (Köhler 2016).

Intervensjoner som søker å styrke en demokratisk samfunnsutvikling og/eller dempe risikoen for terror er ikke ny. Et kjent eksempel på demokratiutvikling via avviklingen av en totalitær politisk kultur – hvor ekstremisme er knyttet både til samfunnsinstitusjoner og til enkelte individer – er de alliertes innsats for avnazifiseringen av Tyskland etter 2. verdenskrig. Her forbød de allierte nazipartiet (NSDAP) og relaterte organisasjoner, fengslet og rettsforfulgte enkelte ledende nazister og fjernet andre partimedlemmer fra ledende funksjoner i samfunnet (Lammers 2017). I 1946 etablerte England et program som søkte å 'omskolere' omkring 4000 tyske nazistiske krigsfanger ved å undervise dem i demokratiske prosesser.²⁴ Dessuten har den Palestinske Frigjøringsorganisasjonen (PLO) på 1970-tallet med suksess demontert terrorgruppen 'Svart September' og reintegrert gruppens dedikerte unge menn i det resterende samfunnet via tilbud om ekteskap, kontanter og boliger, mot at de la ned sine våpen. Italia på 1980-tallet lyktes langt på vei med å oppløse den venstreorienterte terrorgruppen 'De Røde Brigade' ved å tilby gruppens fengslede medlemmer straffenedsettelse mot at de forlot terrorgruppen og vitnet mot andre gruppe-medlemmer (Dechesne 2011, della Porta 2009; Bjørge & Horgan 2009).

Det har derfor vært tatt i bruk et mangfold av intervensjoner som søker å reintegrere terrorister. Dette har ofte involvert både lovgivning, rettsinstanser, og et tverrsektorielt samarbeid mellom offentlige og private sosiale aktører.

Push, pull og barriere-faktorer

Deltakere i ekstreme grupper utvikler en identitet og en samfunns-, og verdensoppfattelse som er basert på gruppens ideologi, normer, verdier og dertil hørende handlingsrepertoar (Christensen & Mørck 2017). Den komplekse prosessen som i utgangspunktet førte til deltagelse i en ekstrem gruppe og utviklingen av en identitet som jihadist, nynazist eller lignende, er tilsvarende kompleks når den enkelte løsriver seg fra det ekstreme miljø og utvikler en alternativ identitets- og

²⁴ Se: <https://www.wiltonpark.org.uk/about-us/history-of-wilton-park/>. Lokalisert d 4.9.2017.

verdensoppfattelse. Prosessen er vanskelig, foregår ofte over lang tid og er hverken lineær eller sammenhengende (Horgan 2009).

De fleste vellykkede eksemplene på ekstremister som har forlatt et ekstremt miljø, sluttet å bruke vold (disengagement) og utviklet en alternativ identitet, handler vanligvis om en person med en høy grad av egenmotivasjon og et å ønske om å forlate miljøet. Samtidig har ytre faktorer som fengsling også vist seg å kunne medvirke til å stoppe ekstremisters voldelige aktivitet og i noen tilfeller også starte en endringsprosess på holdningsplanet (Ferguson 2011 i Schuurman og Bakker 2016), forutsatt at straff og rehabilitering kombineres (Neumann 2010). Eksempler som indikerer at motivasjon for forandring potensielt kan igangsettes av ytre faktorer, og at forhold under avsoning har (stor) betydning for den innsattes mulige reintegrering, utdyper vi videre i kommende avsnitt.

På tross av at returnerte syriafarere for manges vedkommende vender tilbake til sitt hjemland som et resultat av at IS har tapt territoriet sitt, kan det forventes at flere av faktorene som henholdsvis motiver til – eller utgjør barrierer mot – løsrivelse på tvers av ulike ekstreme grupper, også gjør seg gjeldende for denne gruppen. Overordnet kan de hjemvendte syriafarere i grove trekk oppdeles i flere kategorier. Noen kommer tilbake fordi de er:

- sendt på oppdrag for å gjennomføre terroraksjoner i Europa
- tatt til fange og tvunget til retur
- opportuniste og søker bedre levevilkår, men er stadig ideologisk overbeviste
- desillusjonert og anger på sin deltakelse
- syke/såret og – har behov for medisinsk behandling (Meines et al. 2017).

De færreste 'hopper av' og forlater plutselig en ekstrem gruppe, de er heller ikke i stand til (umiddelbart) å forandre tilhørende identitets- og handlingsrepertoarer. Dette gjelder også de hjemvendte syriafarerne. Derimot skjer et brudd typisk etter en gradvis løsrivelsesprosess, hvor den enkelte igjennom en langvarig periode har ønsket å forlate miljøet eller kanskje har blitt motivert til det. Dette gjelder særlig de som er desillusjonert og angrer på sin deltakelse.

Faktorer som på tvers av ulike ekstreme grupper igangsetter ønsket om løsrivelse fra ekstreme miljøer, kan inndeles i push-faktorer og pull-faktorer, og defineres slik (Bjørge 2009:36 - 42);

- Push-faktorer betegner negative sosiale krefter og (konkrete) omstendigheter som gjør det lite attraktivt å forbli i et bestemt sosialt miljø
- Pull-faktorer trekker personen mot et mer attraktivt alternativ
- Barriere-faktorer som hindrer løsrivelse og reintegrering

Push-faktorer henger generelt sammen med spesielle forhold som kan bidra til å motivere deltakere i ekstremistiske grupper til å trekke seg ut:

- *følelsen av at 'ting har gått for langt'* – særlig i form av vold. Der finnes mange eksempler på deltakere som har flyktet fra Jihadistiske grupper, nettopp på grunn av skuffelse, moralsk distansering eller avsky ovenfor den ekstreme voldelige praksis.
- *desillusjonering* over gruppen/organisasjonen og dens interne dynamikk, for eksempel over interne stridigheter. Tidligere fremmedkrigere har følt seg forskjellsbehandlet, manipulert, misbrukt eller mistenkeliggjort av andre i gruppen.
- *tap av troen på ideologien og gruppens politiske mål.* 'Islamsk stats' propaganda har vedvarende presentert seier som uunngåelig, noe som har mobilisert mange. Den nåværende situasjonen med et tapt territorium og en «stat» som kollapser, skaper tvil om ideologi og mål for selv dedikerte deltakere i 'kalifatet'.
- *Utmattelse - manglende krefter til å vedvarende holde ut presset.* Livet som deltaker i en ekstrem organisasjon er krevende og mange opplever å bli følelsesmessig og fysisk utbrent, ofte kombinert med post-traumatisk stress. Dette må i særlig grad kunne antas å være gjeldende for fremmedkrigere og andre syriafarere.

Pull-faktorer henger sammen med forhold som gjør seg gjeldende for deltakere i ekstremistiske grupper generelt, og som i varierende grad har betydning for fremmedkrigere og syriafarere:

- Etablering av familie med ansvar for ektefelle og barn, og ønsket om å gi dem et godt liv. Vi har eksempler på at en fremmedkriger fra Norge reiste hjem fra Syria med hele familien sin når barna ble alvorlig syke. Det er også eksempler på at personer som har meldt seg selv som selvmordsbombere, begynner å i tvile når de venter eller får barn.
- En lengsel etter frihet, trygghet og muligheten for å leve et 'normalt' liv uten farene, frykten og stresset som følger med å delta i voldelig ekstremisme eller krigshandlinger.
- Alder – på et tidspunkt føler de fleste deltagere i voldelige organisasjoner at de blir for gamle til å fortsette som en del av gruppen/miljøet. Noen føler de har gjort sitt.
- Frykten for at karrieremuligheter og personlige framtidsutsikter er i fare.

Samtidig finnes det også barrierefaktorer som begrenser løsrivelse generelt på tvers av ulike ekstreme grupper og forhold, og som i særlig grad må antas å gjøre seg gjeldende for (tidligere) jihadister:

- *Sterke vennskap, fellesskap og sosiale bånd til andre i gruppen.* Hele familien kan være involvert i gruppen, enten det er i Syria/Irak eller i Norge. Det må i denne sammenheng antas at familiære relasjoner kan fastholde den enkelte i miljøet på tross av et fullstendig tap av troen på ideologien. Et brudd med gruppen innebærer også et brudd med familien.
- *Mødre som ikke kan få med barna sine hvis de søker å forlate den 'Islamske stat'* er en sannsynlig årsak til at nesten ingen kvinnelige syriafarere fra Norge har returnert hjem.
- *Mennesker som forlater ekstremistiske grupper frykter at de ikke har noe sted å gå til.* Ekstreme islamske grupper og i særlig grad den 'Islamske stat', er blant de mest stigmatiserte grupper man (i 2017) kan bli assosiert med. Bevisstheten om at en stor andel av den norske befolkning potensielt ønsker at de hjemvendte syriafarerne skal fengsles, og at mange mener at de ikke har krav på noen former for støtte, må antas å være et hinder for løsrivelse fra ekstremistgruppen og reintegrering i samfunnet.

- *Frykten for stigmatisering.* Det antas at stigmatiseringen kan potensielt komme fra den generelle befolkningen, ansatte i det offentlige systemet og andre innsatte i fengslet. Ansatte i offentlige systemer kan ha vanskeligheter med å bevare en profesjonell holdning ved behandling av denne målgruppen. Dette kan være på grunn av de mange terrorangrep i Europa som IS har tatt ansvaret for, og den ekstreme bruk av voldelige overgrep og groteske drap på mennesker som den 'Islamske stat' har offentliggjort via videoklipp på internettet.
- *Frykt for negative sanksjoner fra gruppen.* Det er vanlig at voldelige ekstremistgrupper retter represalier mot avhoppere som svikter gruppen, men det er kjent at IS er spesielt brutale med å straffe fremmedkrigere og andre syriafarere som vil trekke seg ut eller reise hjem. Avhoppere blir rutinemessig henrettet, og det medfører stor risiko å forsøke å snike seg ut av IS-kontrollert område uten tillatelse. Det er også eksempler på at hjemvendte syriafarere som har samarbeidet med myndigheter og vitnet mot andre ved løslatelse, har følt seg eller opplevd å bli truet av andre hjemvendte syriafarere som bor i samme by eller område (Meines et al. 2017:43)
- *Tap av beskyttelse mot tidligere fiender.* Det kan både være snakk om tidligere fiender eller andre (religiøse) grupper som har vært utpekt som mål, men også 'alminnelige' borgere som ikke (nødvendigvis) er interessert i om den tidligere deltakeren er oppriktig eller ikke i sin distansering fra IS eller tilsvarende grupper. I forbindelse med deltakere og sympatisører fra ekstreme islamske grupper, kan dette utgjøre et særlig problem – både i og utenfor fengslet. Hjemvendte syriafarere kan medvirke til at det oppstår konflikter i og på tvers av lokale miljøer/familier/arbeidsplasser, og dessuten også være i fare for å bli utsatte for represalier og hevn.
- *Bevisstheten om negative sanksjoner fra strafferettssystemet,* eventuelt forsterket av at noen av de hjemvendte syriafarere har begått alvorlige forbrytelser. En av de utilsiktede konsekvensene av at norske myndigheter i 2016 med strenge strafferammer kriminaliserte deltakelse i «militær virksomhet i væpnet konflikt i utlandet», medførte at det ble en svært høy barriere mot å trekke seg ut og reise hjem til Norge. Det kan føre til at selv sterkt desillusjonerte IS-medlemmer velger å fortsette i gruppen selv om de ikke lenger tror på saken.
- *Frykten for at det 'normale' livet kan fremstå som kjedelig, flatt og tomt* uten den spenningen som følger med kampen for et høyere mål mot virkelige og forestilte fiender.
- *Frykten for ødelagte fremtidsmuligheter.* Det kan være vanskelig å få en jobb etter å ha avsonet fengselsstraff som returnerte syriafarere – noe som på samme tid hindrer reintegrering og resosialisering.
- *Lojalitet til ideologien og saken.* Selv om man erkjenner at drømmen om kalifatet har falt i grus, er det trolig mange som fortsatt tror på saken. De har dessuten investert så mye av sitt liv i saken («sunk costs») at det vil være et for stort tap å trekke seg nå.

'Radikalisering' og 'de-radikalisering' - uklare begreper og løse sammenheng

Mange tiltak når det gjelder forebygging av og innsats mot ekstremisme og terrorisme knytter an til begreper som 'radikalisering/de-radikalisering' og 'ekstremisme' (Schmid 2013).

Begrepsapparatet og ikke minst bruken av begrepene i deler av feltet er problematisk og uklar. Derfor bør det overveies hvilke begreper som legges til grunn for vurderingskriterier av hvem og/eller hvorfor noen antas å utgjøre en risiko, en trussel eller å ha behov for støtte. Det gjelder særlig innsatser som skal fungere både på tvers av ulike offentlige og private sektorer med mange forskjellige aktører, som muligens arbeider ut fra forskjellige begrepsforståelser og målsetninger.

Innsatser som sikter på å (risiko)vurdere og reintegrere tidligere ekstremister, skiller generelt mellom adferd eller holdning. Dette knytter an til det analytiske skillet mellom begrepene *radikalisering/de-radikalisering*, som handler om endring i holdninger/ideologi, og *engagement/disengagement*, som går på endring av adferd og deltagelse i voldelige miljøer og aktiviteter, eller avståelse fra dette. 'Disengagement' brukes generelt til å indikere at personen har forlatt en ekstrem gruppe og avstår fra voldelige aktiviteter på vegne av gruppen eller gruppens politiske kamp. 'De-radikalisering' knytter derimot an til en endringsprosess på holdningsplanet, og handler om å forandre verdier, overbevisninger og verdensbilder (Bjørge & Horgan 2009, Bjørge og Gjelsvik 2015: 15-17). For at den enkelte kan bli 'de-radikalisert', forutsettes det at han/hun først har vært 'radikalisert', men hva betyr det?

Radikaliseringsbegrepet brukes i en hel rekke sammenhenger, men ofte på meget forskjellige måter (Sedgewick 2010, Coolsaet 2016b). Dessuten er ordets betydning forskjellig alt etter hvilken kontekst det fortolkes ut fra (Schmid 2013, Marsden 2017). Dette har medført en løpende kritikk av betegnelsen, både fra praktikere og forskere på bakgrunn av at det er uklart og skaper forvirring om hva vi presist mener når vi snakker om 'radikalisering', eller at noen har blitt 'radikalisert' og siden er 'de-radikalisert'. En uklar og implisitt antagelse av hva 'radikalisering' er, skaper forvirring om målgruppen – hvem er de? Hva består problemet av? Og når kan noen betegnes som (så) radikaliserte at de utgjør en risiko og som derfor bør behandles (Christensen & Mørck 2017:38 – 44)? Dette skaper en fundamental usikkerhet om hvilke individer som konkret kan betraktes som en del av målgruppen for en bestemt innsats.

Et annet problematisk punkt i forståelsen av 'radikalisering', er den utbredte forestillingen om at 'radikalisering' er en nødvendig forløper for utøvelse av politisk vold. Herved forutsettes det en tydelig og lineær sammenheng mellom tanke og handling i prosessen. Radikalisering definerer for eksempel i Justis- og beredskapsdepartementet 'Handlingsplan mot radikalisering og voldelig ekstremisme' (2014: 7) som:

- en prosess der en person i økende grad aksepterer bruk av vold for å nå politiske, ideologiske eller religiøse mål. En radikaliseringsprosess som leder frem til voldelige ekstremisme kjennetegnes av:
- en kognitiv utvikling mot en stadig mer ensidig virkelighetsoppfatning som det ikke er rom for alternative perspektiver
- dernest en videre utvikling der virkelighetsoppfatningen oppleves så akutt og alvorlig at voldshandlinger er nødvendige og rettferdige.

Definisjonen vektlegger individets og dennes ideologiske overbevisning ved å sette likhetstegn mellom kognitiv utvikling av en virkelighetsoppfatning som i siste ende leder til eller nødvendiggjør handling. Prosessen kommer derved til å fremstå som en lineær, individuell og rasjonell prosess. Omfattende forskning viser at sammenhengen mellom holdning og handling er langt mer kompleks (Horgan 2014).

Mens tidligere tiltak var rettet mot å endre folks adferd – disengagement – ved å fengsle eller/og tilby dem attraktive alternativer mot at de avstod fra utøvelse av vold, vektlegger nåværende programmer og intervensjoner 'de-radikalisering' via counter-narratives, eller «mot-fortellinger» som skal utfordre ekstremistenes virkelighetsbeskrivelser (Institute for Strategic Dialogue and RAN 01/2015) eller dialog. Ovenstående definisjon – som er utbredt på tvers av landegrenser – kan være en av forklaringene på at de fleste intervensjoner i de senere år især sikter mot 'de-radikalisering', altså forandring av holdning og verdier, og derfor er basert på counter-narratives og/eller dialog. Logikken synes implisitt å være en antagelse om det rasjonelle menneske som handler på bakgrunn av individuelle og rasjonelle overveielser – først tanke, så handling. Men er sammenhengen så entydig?

Antagelsen er på mange måter problematisk, idet et overveldende flertall av de som betraktes som 'radikaliserte' – når de for eksempel agiterer for at bruken av vold er et legitimt middel for å oppnå politiske forandringer – aldri selv engasjerer seg personlig i politisk motivert vold. Noen av dem som faktisk engasjerer seg i voldelige grupper og aktiviteter, utvikler et radikalt verdenssyn som en konsekvens av – fremfor en årsak til – deres deltakelse (Bjørge & Horgan 2009). Andre igjen kan uttrykke seg med ideologiske slagord, og deltar i voldelige aktiviteter, enten det er for å leve opp til gruppens forventninger, eller bare for voldens egen skyld.²⁵ For mange av disse er den ideologiske overbevisning kun overfladisk, hvor den enkelte snakker som det forventes i gruppen, men uten å internalisere gruppens ideologiske forståelses- og fortolkningsramme (Bjørge 2011).

Veletablerte forskningsresultater fra både ekstremismeforskning, antropologi og psykologi indikerer også at det kun eksisterer en løs sammenheng mellom endring av holdninger og endring av adferd (Horgan 2014). De fleste mennesker, som utvikler radikaliserende holdninger, blir aldri selv involvert i voldelige aktiviteter. Tilsvarende finnes det mange eksempler på at personer som løsriver seg fra voldelige og ekstremistiske grupper og aktiviteter, fortsetter å ha ekstremistiske holdninger og synspunkter. De er «disengaged without being deradicalised» (Bjørge & Horgan 2009). Endring av atferd fører ikke nødvendigvis til endring av holdning, og tilsvarende medfører altså ikke nødvendigvis endring i holdning til en tilsvarende endring i adferd – og det gjelder både på veien inn i ekstreme miljøer og på veien ut.

Radikalisering og engasjement i voldelig ekstremisme er således kun løselig forbundet – og sammenhengen mellom disse prosesser er langt fra klar. Dette medfører også at 'de-

²⁵ Uttrykt av en tidligere deltaker i en høyreekstremistisk gruppe i et intervju (Christensen & Mørck 2017: 104).

radikalisering' er tilsvarende uklart, for når der hersker usikkerhet om når den enkelte er radikalisert, hvordan kan vi så vite når et menneske er 'de-radikalisert'?

Samtidig er det også viktig å fastslå at 'de-radikalisering' ikke betegner en tilbakevending til en type 'før-radikalisering', altså den tilstanden den enkelte var i før han/hun ble en del av det ekstreme miljøet. Deltagelsen i det ekstreme miljøet vil på linje med andre livserfaringer forbli en del av den enkeltes historie, men målet må være å gjøre erfaringen til en betingelse den enkelte, hans/hennes omgivelser og det resterende samfunn kan leve med. Dertil kommer også at de programmene som utelukkende handler om dialog og counter-narratives, ikke gjør den enkelte bevisst om de mange kroppslige reaksjonsmønstrene og handlingsrepertoarerne som også er en del av den sosiale læring den enkelte tilegner seg via deltagelse i et ekstremt miljø. Det gjelder for eksempel bruken av vold til å løse konflikter, intimideringer av andre via kroppsholdninger og liknende (Christensen 2015, Christensen & Mørck 2017). Generelt bør det i lang større omfang fokuseres på adferdsmønstre, -normer og kroppsliggjorte rutiner i exit-programmer og intervensjoner enn det som vanligvis er praksis nå (Christensen 2015).

På tross av mange uklare sammenhenger, kan skillet mellom *de-radikalisering* og *dis-engagement*, altså mellom endring i «holdning» og «handling/deltagelse», bidra til å vise at dette er forbundne – men løst forbundne – prosesser. En forståelse av de komplekse sammenhengene mellom disse prosessene kan dermed medvirke til å tydeliggjøre målsetningene for intervensjonene og for å vurdere resultatene.

De-radikalisering, disengagement, reintegrering – hva bør være i fokus?

Nyere forskning argumenter for at innsatser rettet mot (tidligere) jihadistiske og andre ekstremister først bør identifisere politiske, sosiale og relasjonelle forhold, for deretter å konkretisere omstendigheter som har informert den spesifikke personens deltagelse i et ekstremt miljø (Marsden 2017: 7). Forståelsen av prosessen som har medført at den enkelte har legitimert og potensielt anvendt vold, kan ofte også knyttes til en samfunnsmessig ramme hvor det eksisterer en stadig større polarisering med stadig mer kompromissløse holdninger og konflikter mellom sosiale og politiske grupper/aktører (Karpantschov 2014 i Christensen & Mørck 2017). Men deltagelse kan samtidig være informert av et ønske om spenning, fellesskap og andre mer personlige forhold. Individets 'radikalisering' bør derfor fortolkes med utgangspunkt i både personlige og lokale, nasjonale og internasjonale (makt)forhold og dagsordener, da innsikt i disse forhold kan ha betydning for, og gi konkret informasjon om, hvordan den enkelte igjen kan integreres i samfunnet (Marsden 2017).

Fellesskapet i ekstreme grupper – uansett om det dreier seg om høyre, venstre, jihadistiske grupper eller lignende – er også av stor betydning for den enkeltes engasjement og dertil hørende utvikling av en alternativ identitet og handlingsrepertoar. Fellesskap i ekstreme grupper bygges blant annet opp omkring – og styrkes via – relasjonen til en ytre fiende, noe som medvirker til at deltakerne utvikler en sterk samhørighetsfølelse og en kollektiv identitet som er knyttet til og informert av kollektivets oppfattelse av verden og deltakernes posisjon i den. En forståelses- og fortolkningsramme som deltakerne i større eller mindre grad har til felles, etableres generelt

gjennom propagandamateriale. Det vil si musikk, videoer og skiftelige kilder i kombinasjon med deltakernes diskusjoner og fortolkninger av hendelser og tendenser i en nasjonal og internasjonal sammenheng. Men dette skjer også gjennom fortolkninger av felles situasjoner, aktiviteter og begivenheter de involveres i, orientert omkring noen 'venner og fiender' de kjemper med eller mot (Christensen & Mørck 2017). Konfliktfulle forhold og fellesskapets fortolkning av disse situasjonene og konfliktene medvirker med tiden til at den enkelte utvikler en forståelses- og fortolkningsramme, som nye ting, hendelser, situasjoner og mennesker som videre fortolkes og forstås igjennom (ibid).

Når den enkelte deltar i en (ekstrem) gruppe, vil gruppen dessuten via både subtile tegn og tabuiseringer av bestemte synsvinkler og antagelser over tid medvirke til at han/hun utvikler et svart/hvitt tankesett, hvor det blir legitimt å angripe de som ikke representerer ens egen overbevisning. Dette er en faktor som også viser hvordan det i stor grad er deltagelsen i gruppen (engasjement) som fører til videre radikaliseringsprosess. Utviklingen av et svart/hvitt tankesett og en sterk ideologisk overbevisning er dermed ofte et resultat av deltagelsen (Bjørge 1997, Christensen 2009, 2009b).

Den enkelte vil potensielt også utvikle et handlingsrepertoar som avspeiler gruppen, hvor vold, sjikane og intimidering kan være en akseptert og integrert del av omgangsformen og noe som derfor oppmuntres og anerkjennes. Disse forhold resulterer i en tilstand som defineres som (voldelig) 'radikalisering' eller ekstremisme.

Samtidig bør det understrekes at bruken av vold, terror og kidnapping aldri er uproblematisk – heller ikke i ekstreme grupper – samtidig med at heller ikke alle deltakere i en gruppe nødvendigvis er innforstått med disse metodene.

Diskursen om årsaker til terrorisme og ekstremisme har flyttet fokus, og dermed også forståelsen av hva som fører til den enkeltes 'radikalisering' (Christensen & Mørck 2017). Frem til starten av 2000-tallet ble terrorister og/eller ekstremister oftest fortolket med referanse til en ideologisk kontekst og derav følgende politisk kamp. Den enkelte individ som ble betegnet som «radikalisert» eller ekstrem, ble tidligere sett på bakgrunn av en større samfunnsmessig kontekst, grunnleggende politiske konflikter, en ideologi og en gruppe. Men etter 11. september 2001 og i den nåtidige omtalen av «de radikaliserte» i den bredere offentlighet knyttes «ekstremisten» og/eller «den radikaliserte» ofte til en psykososial og sosioøkonomisk marginalisert og individualisert ramme uten referanse til en bredere nasjonal/internasjonal samfunnsmessig sammenheng, konflikt eller kamp. Disse sammenhenger nedtones, overkjøres eller utelates ofte (ibid: 40). Det er dermed ikke sagt at noen av de ulike deltakere ikke også kan være marginaliserte og/eller ha psykososiale problemer, men disse bakgrunnsfaktorene bør ikke stå alene i forståelsen av hvorfor individet har blitt en del av en ekstrem gruppe. Da er det ikke snakk om et individualisert fenomen, men derimot om en hel rekke av forhold på individnivå, samfunnsnivå og politisk/sosialt nivå, som spiller sammen på ytterst komplekse måter (Boserup 2016, Christensen & Mørck 2017).

Der er mange eksempler på tidligere høyreekstremister som har forlatt ekstreme grupper, men som ikke klarer å få seg jobb på grunn av deres fortid (Bjørge 1997, Olsen 2011, Christensen 2015). Slike forhold viser hvordan også det større samfunnets holdninger spiller sammen med tidligere ekstremisters muligheter for å etablere et alternativt liv og reintegrere seg i samfunnet.

Ved å fokusere innsatsen for den enkelte ut ifra identifiseringen av omstendigheter han/hun i utgangspunktet inngikk i høyrisiko-aktivisme for, vil de samme vilkår potensielt også ha innvirkning på det som kan motivere den enkeltes konkrete reintegrering. Herved kan tvetydige mål som 'de-radikalisering' og holdningsendringer forlates, mens man i stedet kan søke å identifisere konkrete handlinger, verdier og normer som kan motivere et bestemt individ til endring (Marsden 2017, s. 6 - 7).

Som det ble nevnt ovenfor, viser de fire typene for ekstremistiske aktører (Nesser 2015, Bjørge 2011) at det er vesensforskjell på den enkeltes vei inn, årsaker til engasjementet og deltakerrollen i gruppen. Innsatsene bør derfor undersøke hvilke mål den enkelte har oppsøkt. Hvilke drømmer og ønsker på det sosiale, spirituelle og politiske plan motiverte den enkelte til det engasjementet og de handlingene som førte til deltagelse i en ekstrem gruppe (Bjørge 2011, Marsden 2017:88). Identifiseringen av disse forholdene kan gi innsikt i hvordan forebyggingsaktører i og utenfor fengslene kan medvirke til å omdirigere den enkeltes motivasjon, og dermed engasjere han/henne i legale aktiviteter. Disse kan kanskje fremdeles ha et religiøst/politiske sikte, men det kan involvere andre typer sosiale relasjoner, og en tolerant og ikke voldelig form for religiøs utøvelse som ikke dehumaniserer, hater eller bekjemper andre mennesker med andre trosretninger, overbevisninger eller levemåter.

Det er også viktig å fokusere på de hjemvendte som før utreisen var involvert i vold og kriminalitet, og som hadde alvorlige sosiale utfordringer før de reiste ut. Når de vender hjem og etter hvert skal reintegreres etter et fengselsopphold, skal de både støttes til å forlate en ekstrem dagsorden, men samtidig få hjelp til å håndtere de problemene personen hadde i utgangspunktet. I slike tilfeller kan det være et særlig behov for å forsøke å utpeke et mulig fremtidig mål og bidra til å skape en fremtidsvisjon som kan motivere den enkelte til et engasjement i sosiale aktiviteter, utdanning og jobb som kan styrke den enkeltes reintegrering i det norske samfunnet (Christensen 2015).

I denne sammenhengen bør det også understrekes at individets erkjennelse av hans/hennes forbrytelse er av stor betydning, ved at en slik anerkjennelse også involverer en forståelse av ofrenes smerte og tap. Dette kan (med tiden) bane vei for en anerkjennelse av legitimiteten av etablerte samfunnsinstitusjoner og gjeldende lovgivning (Marsden 2017:89). Ovennevnte forhold viser også at det ikke er en metode eller praksis som virker for alle, men at det krever individuelle løsninger. Det er dermed ikke sagt at det ikke finnes tiltak innenfor dette området. Som det vil framgå av det følgende, finnes det finnes gode praksiser som er fleksible nok til både å romme og svare på de mange individuelle behovene og personlige historikkene.

Tiltak til støtte for personer i en løsrivelsesprosess – i og utenfor fengslet

Det er vanskelig å forlate et ekstremt miljø, og tidligere deltakere kjemper med problemstillinger av psykologisk, sosial og praktisk karakter når de avslutter sin aktive deltakelse i en ekstrem gruppe. Dette gjelder også i høy grad hjemvendte syriafarere, hvor visse forhold er satt enda mer på spissen. Tidligere ekstremister som skal ha hjelp eller støtte, bør alltid gjennomgå en risikovurdering av dem og deres situasjon for å avgjøre om de kan utgjøre en trussel for en den personalgruppen som eventuelt skal arbeide med dem. Dette er også i særlig grad gjeldende med hjemvendte syriafarere. De bør i utgangspunktet alltid gjennomgå en helse- og mentalundersøkelse og risikovurdering, før ytterligere innsatser iverksettes. I den sammenheng er det eksempler på risikovurderingsverktøyer som brukes internasjonalt, som 'Returning Terrorist Suspect Prioritization Model' (RTS) som brukes i Australia, den nederlandske 'the Dynamic Assessment Framework' (Dynamisch Beoordelingskader), the 'Extremism Risk Guidance 22+' (ERG22+) som er utviklet i England, the Violent Extremist Risk Assessment (VERA2) og the Significance Quest Assessment Test (SQAT) som begge brukes i Nord-Amerika og andre steder (RAN 2016).

Det er dessuten viktig å tidlig kartlegge den enkeltes narrative, nettverk og behov. Videre bør barnevernet alltid være med helt fra begynnelsen hvis der er barn involvert. Mulige fosterhjem bør også være identifisert på forhånd, ettersom det i denne sammenheng kan oppstå akutte behov for omplassering av et barn. Foreldre (også mødre) vil vanligvis bli fengslet etter hjemkomst til Norge dersom de har vært knyttet til IS eller tilsvarende grupper (Meines et al. 2017: 38).

Hvilke tiltak bør i tillegg vurderes tidlig i innsatser som sikter på å støtte den enkelte i å forlate en ekstrem gruppe og å medvirke til at personens reintegrering? Den enkelte og hans/hennes vei til deltagelse i ekstreme grupper er, som tidligere beskrevet, ytterst forskjellige. Det stilles krav til at de ulike involverte etater og innsatser viser fleksibilitet i forhold til målgruppen. Det eksisterer derimot ingen standardiserte løsninger, men utviklingen av en fleksibel individbasert praksis er viktig for hvor vellykket innsatsen blir. Det er derfor av avgjørende betydning at innsatser kan svare på de sosiale, psykologiske og praktiske problemer det enkelte individet potensielt har. Derfor er det, som beskrevet nedenfor, konkrete forhold som bør være en integrert del av en innsats både i fengsler, mentor-ordninger, exit-programmer eller generelle kommunale innsatser.

Forskning om løsrivelse fra ekstreme grupper har, som tidligere nevnt, pekt på konkrete faktorer som har stor betydning i selve prosessen mot 'disengagement'. Denne forskningen kan dessuten gi innsikt i konkrete metoder som kan ha betydning for tidligere deltakeres mulighet for å utvikle alternative identiteter og handlingsrepertoarer.

Tre overordnede forhold har betydning både for den enkeltes vei inn i – men også ut av – ekstreme grupper, og den identitetsforandring som er kjennetegnende for begge prosesser. Det dreier seg om *tillit* til andre, *motivasjonen* for forandring, og *deltagelse* i aktiviteter og fellesskapet omkring dem. (Christensen 2015).

Tidligere beskrev vi hvordan henholdsvis Nesser (2015) og Bjørgos (Bjørge 2011, Bjørge & Gjelsvik 2015: 143-144) typologier kunne fungere som et redskap i en reintegreringsprosess, idet de både gir innsikt i forskjellige faktorer som motiverer til deltakelse i ekstremisme, og forhold som kan så tvil om hans/hennes fortsatte engasjement. Bjørgos typologi gir en forståelse av hvordan og hvorfor fire ulike typer deltakere engasjerer seg i militant aktivisme ut fra helt forskjellige motiver og drømmer, men også at de desillusjoneres av helt ulike grunner. Denne innsikten er nyttig i et forebyggingsperspektiv fordi det viser hvordan disse ulike kategoriene deltakere trenger helt ulike tiltak for forebygging og reintegrering.

- *De ideologisk motiverte aktivistene* kan imøtegås på deres ideologi eller man kan gå i dialog om de politiske sakene de er opptatt av.²⁶ Noen ideologisk motiverte deltakere blir desillusjonerte fordi de innser at målet er uoppnåelig, eller at de erkjenner at terrorisme gjør mer skade enn gagn. For å hindre at de radikaliserer andre, kan en strategi være å redusere muligheter for kontakt med sine potensielle tilhengere gjennom fengsling hvis de har begått lovbrudd, utvisning fra landet eller et jobbtilbud langt unna.
- *Medløperne*, som først og fremst trekkes inn mot ekstremistiske grupper ut fra et behov for tilhørighet og fellesskap, kan det være mulig å tilby alternative vennenettverk, fellesskap og sosiale forpliktelser. Denne type personer blir også ofte desillusjonerte fordi lederne og gruppen ikke lever opp til forventningene. De opplever at lederne manipulerer dem, og at gruppen er preget av mangel på ekte lojalitet og paranoia over mulige infiltratører. En av de vanligste årsakene til at slike personer trekker seg ut av ekstremistiske miljøer, er at de får seg kjæreste eller barn. De nye forpliktelsene blir sterkere enn lojaliteten til den militante gruppen.
- *Eventyrere og spenningssøkere* kan tilbys andre og mer pro-sosiale muligheter for spenning og action enn å bli terrorister eller fremmedkrigere. De blir ofte desillusjonerte fordi tilværelsen som terrorist viser seg å være preget av ørkesløs venting og kjedsomhet. Eller motsatt kan de også få overdose av aksjon. Det er ikke så heroisk som de trodde når bestekameraten hyler av smerte og dør langsomt med innvollene utover bakken.
- *For de sosialt frustrerte og marginaliserte* vil sosiale forebyggingstiltak for å integrere dem bedre i samfunnet og arbeidslivet kunne bidra til å trekke dem bort fra militante og kriminelle aktiviteter. Mange av disse trenger omfattende psykososial oppfølging, og for mange av disse er det en lang vei å gå for å komme tilbake til et lovlydig liv.

Årsaken til deltagelse er derfor veldig sammensatt for disse fire ulike typene, noe som også stiller krav til at forebyggingstiltakene er det.

Annen forskning peker også som Bjørgos type 1 – *den ideologiske overbeviste* - på at exit-mentoror med fordel kan spille på tvilen den enkelte måtte ha om videre deltagelse i en ekstrem gruppe, ved på subtile måter forsterke dem og dermed medvirke til en holdningsendring. Det bør understrekes at det her *ikke* sikter en diskusjon om ideologi og dennes eventuelle legitimitet, da dette ofte vil ha den motsatte effekt (Christensen 2015). Derimot bør det være et mål via dialog å

²⁶ Det bør samtidig nevnes at det er stor diskusjon om hvorvidt å konfrontere en persons ideologi også kan virke kontraproduktivt.

få identifisere hva som betyr noe for den enkeltes sympati for den jihadistiske sak, og hva han/hun har tvil om, er skuffet over, har mistet tillit til osv. Utsagn, fortellinger, eksempler fra en person, som den enkelte oppfatter som troverdig og legitim, kan forsterke eller så tvil om gruppens legitimitet og dens politiske prosjekt. På subtile måter er det mulig å stille spørsmål ved prosjektet eller sette det inn i en større kontekstuell ramme som kan skape refleksjon og dermed kan forsterke tvilen og gi dem noen dytt i en løsrivelsesprosess²⁷ (Christensen 2015: 203-204). Videre kan det også på sikt være en mulighet å introdusere den tidligere deltakeren i ekstreme grupper for mennesker som representerer 'fiendegruppen', noe som kan skape eller forsterke sprekker i en virkelighetsoppfattelse, fordi det sår tvil om de ideologisk baserte stereotypiene. For eksempel som når EXIT Sverige – et exit program for tidligere høyreekstremister – har tidligere svensk-chilenske bandemedlemmer med til mentor/menté-møter med tidligere høyreekstremister. Resultatet var ofte at den tidligere deltakeren i en høyreekstrem bevegelse oppdaget at de hadde mange felles erfaringer og problematikker (ibid).

Videre er følgende forhold av avgjørende betydning for enhver type innsats rettet mot (tidligere) ekstremister:

- *Tillit* er helt avgjørende for at den som skal forandre seg, er åpen for input fra en person som er posisjonert som rollemodell. Begge parter må betrakte hverandre som 'en det er verd å lytte til' (Christensen 2015). Et menneske kan komme med de beste og skarpeste argumenter, men er tilliten fraværende, har det ingen virkning (Dalsgaard- Nielsen 2013). Tillit kan ta lang tid å oppbygge, men bør ha en absolutt prioritet i innsatsen. Tillit er helt avgjørende for at innsatsen kan få betydning for den som skal reintegreres (Christensen 2015). Tillit kan forsterkes ved at ansatte i fengsler og/eller mentorer bruker sitt eget personnavn og er åpne (i den grad der ikke er tvil om sikkerheten) om eget liv. Videre bør de ikke stilles direkte spørsmål, men vise interesse når emner i relasjon til utreise og personens liv i Syria/Irak eller andre steder oppstår (Meines et al. 2017: 48). Deres rolle er å være hjelper, ikke etterforsker.
- *Sårbar situasjon*. Mennesker synes mer påvirkelige i sårbare situasjoner både i forhold til å engasjere seg i ekstreme grupper, men også i forhold til å forlate dem igjen. Forskning peker på at den enkelte kan være mer mottakelig for ytre – både positiv og negativ – påvirkning, for eksempel under soning i fengsel (Dalsgaard-Nielsen 2013).
- *Timing* er av avgjørende, og en innsatt bør derfor være klar til å komme i møte med de som gir uttrykk for motivasjon til forandring. Motivasjon kan oppstå én gang og være kortvarig, derfor bør det ideelt sett være mulighet for å igangsette tiltak på veldig kort varsel. Det vil si at det eksempelvis er tilgjengelig en bestemt medarbeider, hotline eller

²⁷ For å konkretisere hva som menes med å forsterke tvil på en subtil måte, kan følgende være et eksempel på en sådan strategi. En aktiv høyreekstremist ringer til EXIT (svensk NGO som arbeider med støtte til mennesker som løsriver seg fra ekstreme grupper) på grunn av hans tvil om fortsatt deltagelse i den høyreekstremistiske gruppen, fordi den politiske innflytelsen uteble. Den ansatte ved EXIT som selv var tidligere ny-nazist, lytter på mannens tvil og bekrefter dem ved at påpeke, at han nok har rett, fordi da han deltok i en ny-nazistisk gruppe *for 15 år siden, har de cirka likeså stor innflytelse som tilfellet er i dag*. Personen ble hørt og samtidig er hans tvil blitt bekreftet ved å nevne de 15 år og dermed bekrefte manglende fremgang. Det sier dermed implisitt at det ikke er en god idé i å fortsette deltagelsen der. Det skjer uten at den ansatte går inn i en ideologisk og potensielt moraliserende diskusjon om det (il)legitime i høyreekstreme bevegelser (Christensen 2015).

andre som kan kontaktes, og som har spesiell kunnskap om ekstremisme og mekanismer knyttet til deltagelse i og løsrivelse fra ekstreme grupper. Vedkommende må forstå betydningen av motivasjon og være i stand til å kunne møte den som ber om hjelp i løpet av 24 timer. Ideen med exit-programmer er nettopp at noen skal kunne trække til på meget kort varsel.

- *Gjenkjennelighet* - støttepersonen bør helst ha noen felles interesser, kunne være venner med, stå i relasjon til eller ha en viss felles historie med den han/hun skal støtte. Det kan være en fordel å finne mennesker som har felles bakgrunn eller historikk, samme kjønn, alder, erfarings- og referansegrunnlag med målgruppen. Tidligere deltakere i ekstreme islamske grupper kan gjøre en positiv forskjell her – forutsatt at de har innsikt i mentorrollen og tilstrekkelig distanse til sin fortid. Det er ikke nok å ha felles historie og empati; vedkommende skal ha stort kjennskap til prosessen med å skulle reintegrere noen etter deltakelse i ekstremisme og potensielt etter fengsel, for å kunne være en god mentor/rollemodell. Gjenkjennelighet er av stor betydning i starten, men ikke nødvendigvis senere i prosessen (Christensen 2015). Videre bør det i denne sammenheng være bevissthet om at mennesker med samme minoritetsbakgrunn kan være en dårlig match, fordi sosial kontroll og spørsmål om frykten for sladder og skam over familien kan ha negativ innflytelse på relasjonen.

Fokuspunkter i en (re)sosialisering og reintegreringsprosess

Sosiale relasjoner spiller en like vesentlig rolle for den enkeltes reintegrering som de gjør i den forutgående radikaliseringsprosesser (Christensen 2015). Læring av nye sosiale ferdigheter og adferdsnormer, utvikling av en alternativ identitet – det vil si en annen identitet enn den som jihadist - samt et ønske om en sosial deltakelse i samfunnet, er nødvendig for å hindre at den enkeltes (re)engasjeres i voldelige nettverk. Dette øker sjansene for hans/hennes (re)integrering i det vanlige norske samfunnet (Barelle 2014, Christensen 2015). Derfor er det viktig å identifisere hva slags forhold og sosiale relasjoner som kan motivere den enkelte til å delta i et fellesskap hvor han/hun kan utvikle en alternativ identitet og forandre sitt handlingsrepertoar. Utviklingen av relasjoner med andre utenfor gruppen og sosial støtte – uansett om dette skjer i en formell (mentor/ansatte i kommuner og NGO'er) eller uformell (venner/familie) regi – er av avgjørende betydning (Barrelle 2015, Christensen 2015, Christensen & Mørck 2017).

(Tidligere) deltakere i ekstreme grupper synes generelt å ha behov for følgende sosiale/psykologiske støtte med utsikt på å muliggjøre deres reintegrering i samfunnet:

- **En åpen og ikke dømmende dialog.** Det kan være vanskelig for utenforstående å inngå i en positiv relasjon med en tidligere ekstremist på grunn av deres tidligere dehumanisering av andre, og gruppens utøvelse av vold/terror og andre menneskerettsbrudd. På tross av dette er det viktig at den personen som inngår i dialog har evne til å fastholde en åpen og ikke dømmende holdning, ettersom det stor har betydning for om den som skal motiveres våger å etablere en relasjon og åpne opp, noe som igjen er avgjørende for den enkeltes ønske om forandring (Christensen 2015).
- **Åpen identitetsfortolkning.** Identitet er en fleksibel størrelse. Derfor er det viktig å bruke strategier som ikke bekrefter eller forsterker identiteten som, i dette tilfelle,

jihadist. I dialog med (tidligere) jihadister kan det ha betydning å være bevisst om å 'snakke til' – både direkte og indirekte – andre deler av en persons identitet og selvforståelse.

- **Handlingsrepertoar og kroppsliggjorte rutiner.** Tidligere deltakere i ekstreme grupper kan ha vanskeligheter for å orientere seg utenfor gruppen/miljøet. De vet ikke (lenger) hva som er legitimt eller ikke i det vanlige samfunnet, på grunn av manglende innsikt i generelle sosiale normer og verdier. De kan derfor ha vanskeligheter med å forstå hvordan de skal opptre i sosiale situasjoner. Kunnskap om hvordan den enkelte bør oppføre seg for å bli en legitim aktør i en norsk middelklassekultur er ikke medfødt, men en tillært adferdsnorm som er helt avgjørende å tilegne seg for at han/hun kan (re)integreres. Derfor kan hjemvendte syriafarere ha behov for hjelp til å innøve alternative handlingsrepertoar, som med tiden kan bli til kroppsliggjorte rutiner. Dette kan skje gjennom å få støtte til å oppdage andre måter å opptre på enn de som har vært en vanlig del av livet som deltaker i en ekstrem gruppe (Christensen 2015). Deltagelse i nye miljøer, med støtte fra en mentor, kan skape nye refleksjoner hos den enkelte. Dersom han/hun får mulighet til å etablere en tillitsfull relasjon som varer over tid, kan det også skape rom for dypere samtaler. Herved kan han/hun få innspill fra en annerledes tenkende motpart på tanker og refleksjoner. Mentor/mentee kan gjøre aktiviteter sammen, slik at den hjemvendte syriafarer (eventuelt etter endt avsoning) får mulighet til å erfare seg selv og andre på nye måter og derigjennom kan oppøve andre måter å 'gjøre og oppfatte tingene på'. Det vil si at møtet med et annet menneske eller deltagelse i et nytt miljø også involverer en relasjon med en virkelighet som er basert på andre ontologiske antagelser om verden, og som samtidig åpner opp for andre posisjoner i den. Dette betyr at gamle meningssystemer og handlingsrepertoar ikke lenger er sosialt akseptabelt og potensielt blir sanksjonert. Dette igangsetter spørsmål og refleksjoner om egen identitet og det meningssystem den enkelte har utviklet som resultat av sin deltagelse i en ekstrem gruppe, samt legitimiteten av dette. Når dette diskuteres med for eksempel en mentor, kan det medvirke til å bevisstgjøre den enkelte om nødvendigheten av å utvikle andre handlingsrepertoar, for dermed å kunne forhandle andre innganger og posisjoner i samfunnet (Christensen 2015:280 - 294).
- **Refleksjonsverktøy.** Utover at det er viktig å igangsette refleksjon via dialog og deltagelse i nye sosiale samspill, kan det for noen også være betydningsfullt å få hjelp til å stille kritiske spørsmål – både til egen og andres antagelser. Det vil si – hvordan reflekterer man? Hvordan kan noe undersøkes ytterligere med utgangspunkt i en kritisk undring.
- **Kontekstuell kunnskap.** Hjemvendte syriafarere kan ha en begrenset innsikt i nasjonale og internasjonale politiske forhold så vel som kunnskap om Islam, fortolket og kontekstualisert av andre enn jihadister. Derfor bør enhver innsats fokusere på at den hjemvendte potensielt får en større selvinnsikt, kontekstuell forståelse av Islam og samfunnsforhold generelt, hvor det kan introduseres gråsoner i et svart/hvitt verdensbilde (ibid). Kontekstuell kunnskap henger sammen med å skape bevissthet om betydningen av refleksjon og skal derfor ses i sammenheng med de ovennevnte punkter.
- **Identifisering av nye eller gjenopplivning av gamle interesser og hobbyer** kan være en måte å få den enkelte motivert til forandring. Hobbyer eller fritidsinteresser er lettere å

engasjere seg i enn jobb og utdanning, og kan være inngangsvinkelen til gjenoppdagelse av følelser av glede, engasjement og lyst til deltagelse, noe som på sikt kan gi mot og lyst til jobb, utdanning og annet.

- **Konkret praktisk hjelp til utdanning, jobb og bolig.** Når det gjelder støtte av hjemvendte syriafarere bør innsatsen også sikte på å få den enkelte engasjert i utdanning og/eller jobb samt å få hjelp til bolig. Det kan være nødvendig å bosette den enkelte et annet sted enn der hvor han/hun opprinnelig bodde. For enkelte kan det være risiko for represalier dersom han/hun har vist villighet til å samarbeide med myndighetene eller har brutt med jihadismen og nettverket. Videre er det ytterst viktig at overgangen fra fengsel til løslatelse planlegges, så den løslatte ikke havner i et tomrom uten plan for fremtiden eller ordnet boligforhold.

De ovennevnte forholdene er eksempler på aspekter som bør trekkes inn i intervensjoner som sikter på å støtte hjemvendte syriafarere. Det gjelder både de som allerede er motivert og de som forsøkes å motiveres til å reintegrerer seg i det norske samfunn – både før, under og etter en soning.

På tross av de mange aspekter som er felles i løsrivelsesprosessen på tvers av ekstreme grupper, er det også forhold som er spesifikt knyttet til den enkelte og den gruppen han/hun har vært involvert i, såvel som den konteksten han/hun forsøkes å integrert i. Derfor kan det være av avgjørende betydning at ansatte og mentorer er godt informerte og gjerne også spesialutdannet opp mot målgruppen og de spesifikke kulturelle, politiske og især religiøse forhold og normer som er spesiell for denne målgruppe (Christensen 2015:290). I denne sammenheng bør personer med særlig kunnskap til Islam også vurderes å trekkes inn i innsatsen, for både å medvirke til utviklingen av en mer kompleks form for religionsforståelse hos den hjemvendte, og til å hindre potensielle feilfortolkninger hos involvert personell. Mer om dette i kapittel 5.

5. Forhold av betydning for håndteringen av 'radikaliserte' i fengsler

Fengselsradikalisering er et fenomen som PST (2017) forventer vil få økt betydning i Norge i tiden fremover. Dette beror på at flere personer trolig vil bli straffeforfulgt og fengslet for terrorrelaterte lovbrudd, fordi terrorlovgivningen de senere årene har blitt stadig mer omfattende, og hvor flere forhold kategoriseres som terrorrelaterte. På den bakgrunn, og på grunn av en forventning om 'Islamsk stats' sammenbrudd i Syria og Irak, har PST en antagelse om at antallet av innsatte med ekstreme holdninger og operative erfaringer økes (PST 2017:14).

Mens vi i dette avsnittet setter fokus på henholdsvis generelle og spesielle forhold, samt internasjonale erfaringer med fengselsforhold og håndteringen av terrordømte, vil vi i kapittel 7 gi konkrete eksempler på hvordan norske fengsler kan forsterke de positive tiltakene som allerede er en integrert del av den norske fengselspraksis. Dette er tiltak som sikter på å redusere den enkeltes tilbakefall til kriminalitet etter endt avsoning ved å bedre den enkeltes muligheter for (re)integrasjon i samfunnet.

Hjemvendte syriafarere har potensielt ekstreme erfaringer og orienteringer. Derfor vil vi igjen påpeke at en innsatt med en slik bakgrunn bør gjennomgå en risikovurdering hvor forhold som selvmordsrisiko, mental ustabilitet, psykisk/fysisk sykdom undersøkes, og hvor de også risikovurderes med utsikt på voldstilbøyelighet overfor andre – fengselspersonale, andre innsatte og offentligheten. Dessuten kan innsatte fra denne målgruppen ha behov for særlig tilsyn fra psykolog/psykiater/lege eller andre spesialister (RAN P&P Working paper 2016).

Her vil vi igjen understreke at sammenhengen mellom radikale synspunkter og utøvelsen av voldelige handlinger er ytterst kompleks og så langt ikke forskningsmessig avklart. Fra andre land finnes det mange eksempler på at tidligere innsatte har vært involvert i terrorhandlinger etter løslatelse, noe som har skapt en økt frykt for 'fengselsradikalisering' og tendens til å forklare terroristers handlinger som et resultat av dette. Men den terroren som tidligere innsatte har utøvd, har funnet sted mellom ett og syv år etter endt avsoning (Hamm 2017). Det er altså ofte et langvarig tidsrom mellom løslatelse og gjennomføring av terrorhandlinger, noe som gjør det vanskelig å identifisere hvilke forhold som har hatt avgjørende innflytelse på den enkeltes deltakelse i terrorrelaterte aktiviteter og beslutningen om å utføre en terrorhandling. Er det samspill mellom den enkelte og dennes fysiske og psykososiale omgivelser under avsoning? Møtet med en bestemt person/gruppe i fengsel før løslatelse eller i tiden etter løslatelsen, eller noe helt annet? Det kan være vanskelig å avgjøre, og dermed også å identifisere nettopp de forholdene som har hatt en avgjørende betydning (Neumann 2010, Hamm 2017).

Et dilemma i ved å innføre omfattende spesialtiltak overfor et lite antall radikalsierte innsatte er at dette kan ta fokus og ressurser bort fra annen nødvendig innsats overfor sårbare innsatte i den ordinære fangebefolkningen. Mange av de forutsetninger som legges for vellykket reintegrering av innsatte i målgruppen gjelder for alle innsatte. Å prioritere noen innsatte fremfor andre kan skape utfordringer, ikke minst fordi bemanningen i fengslene allerede er sterkt presset.

Sammen eller hver for seg? Håndtering av ekstremister i fengsel

Forskningen om og hvordan innsatte ekstremister og terrorister konkret påvirker sosiale samspill i en fengselssammenheng – både i forhold til innsatte og ansatte – har i etterspillet av 9-11 2001 fått særlig oppmerksomhet (Silke 2014:5). Dessverre er innsikter i de underliggende premisser og evalueringer av anvendte praksiser mangelfulle når det gjelder betydningen av fengselsintervensjoner og rehabiliteringer av innsatte. Feltet er på linje med exit-programmer og generelle intervensjoner fortsatt relativt utforsket (Dean 2014:89). Dette vanskeliggjør muligheten for på et solid empirisk grunnlag å identifisere hva *som virker* og *ikke virker* samt hvorfor det forholder seg slik. Samtidig har flere forskere (Hansen 2018 *in press*, Neumann 2010, Hamm 2013, Marsden 2015, Silke 2011, Ferguson 2011) og EU's RAN P&P (Radicalisation Awareness Network's Prison and Probation Working Group 2016) identifisert forhold som har betydning for et sosialt klima som fremmer de innsattes muligheter for rehabilitering og muligheter for å etablere et alternativt liv uten kriminalitet etter endt soning (RAN P&P Working paper 2016).

Først vil vi likevel fremheve at mens islam ofte fremheves som en radikaliserende faktor, peker flere studier også på det motsatte – at religionen først og fremst synes å spille en positiv og transformerende rolle for innsatte i fengsler verden over (Hansen 2018 *in press*, Hamm 2013).

Fengsler skaper forhold og sosiale sammenhenger som i særlig grad kan bidra til å øke den enkeltes risiko for å utvikle radikale/ekstreme holdninger. For eksempel betegner den ledende terrorismeforskeren Peter Neumann (2010) fengsler som 'places of vulnerability'. Det vil si, fengslet som lukket institusjon kan medvirke til at den innsatte kan være eller blir sosialt utsatt/sårbar, hvor den enkeltes mottakelighet for radikale budskaper antas å økes. Dette kan skyldes at den innsatte potensielt opplever en personlig krise, hvor fengsling (kan) være en faktor som gjør at han/hun konfronteres med sin(e) forbrytelse(r). Dessuten vil den innsatte typisk oppleve et tap av mening og sosial forankring siden fengsling innebærer sosial eksklusjon. Den enkelte må dessuten antas å engasjere seg i de fellesskap av kriminelle som fengslet muliggjør, noe som kan bety at han/hun blir en del av en sosial sammenheng som den enkelt under andre omstendigheter ikke hadde involvert seg i. Dessuten kan personen også ha behov for beskyttelse mot andre enkeltindivider eller grupper under avsoning, og søker seg derfor inn i et fellesskap. Dette er forhold som ofte identifiseres som risikofaktorer eller forløpere for 'radikalisering' (Neuman 2010 i Hansen 2018 *in press*). Fengselsgjengers kan også gjøre bruk av «religiøs» retorikk for bl.a. å styrke «vi og dem»-motsetninger (Liebling, Arnold & Straub 2011). Annen forskning nyanserer disse forholdene ytterligere, da risikoen for tilslutning til ekstreme synspunkter og adferd økes ytterligere når forholdene i fengsel forsterker belastninger ved fengselsoppholdet. Det vil si under vilkår som:

(1) overfylte fengsler, uverdige boligforhold, kronisk underbemanning, lavt aktivitetsnivå, dårlige rehabiliteringstilbud, overdrevet maktbruk fra de ansatte og sviktende sikkerhets- og kontrollrutiner blir gjeldene, øker sannsynligheten for at fengselsforhold medfører motreaksjoner fra de innsatte. Verdier som respekt, tillitt, trygghet, håp, kontakt med familie forringes ofte når

fengselet er «understaffed and overcrowded» (Liebling & Arnold 2004). Videre har det også betydning om

(2) det skapes økt mulighet for at det knyttes sosiale bånd mellom personer med ekstreme holdninger/handlinger og 'alminnelige' innsatte, et forhold som også kan oppstå via bruk av radikale predikanter (Orban i Hammerlin et al. 2012)

Nettopp punkt 2 er gjenstand for mye diskusjon, siden fengsler fremstilles som en arena som potensielt kan gi innsatte med ekstreme politiske målsetninger mulighet for å bygge nettverk, sammenligne og endog utvikle strategier eller igangsette voldelige aksjoner utenfor institusjonen (Global Counterterrorism Forum 2012, RAN P&P). Spørsmålet om hvorvidt innsatte med samme ideologiske overbevisning eller gruppetilhørighet, som for eksempel gjengmedlemmer og eller terrordømte, skal sitte i samme område, har derfor stor betydning.

Der er eksempler på fordeler og ulemper ved begge former for organiseringer av de innsatte. I Storbritannia ble jihadister samlet i samme høysikkerhetsfengsler. Dette resulterte i utviklingen av hva som ironisk har blitt betegnet som 'terrorisme-universiteter', ettersom kommandostrukturen blant de innsatte med tiden kom til å avspeile strukturen utenfor fengslet. Videre begynte de innsatte å organisere undervisning i emner om bevegelsens historie, struktur, den politiske konteksten og bevegelsens politikk, samt metoder for å bygge bomber (Silke 2013: 125). Men det er samtidig tilsvarende positive eksempler på innsatte med tilknytning til ETA,²⁸ som også satt i samme fengsel og derfor hatt mulighet til å diskutere strategier og mål med andre ETA medlemmer. Det resulterte i at de opprettholdt deres ideologiske overbevisning, men samtidig vokste det frem en kollektiv overbevisning om at kampen skulle vinnes uten bruk av vold. Spania har, som eksemplet viser, først samlet ETA medlemmer i få fengsler, men siden har myndighetene spredt dem i hele det spanske fengselssystem, noe som resulterte i at antallet av ETA tilhengere som forlot bevegelsen steg markant (Silke 2013:125 – 126). Samling av de innsatte ETA-medlemmene bidro altså til en kollektiv deradikalisering av gruppen, men det var spredningen av medlemmene til ulike fengsler som gjorde at de enkeltvis forlot gruppen (disengagement). Tilsvarende erfaringer med å la terrordømte sitte sammen i samme fengselsenheter har man fra Egypt, hvor lederne for terrorgruppene Gama'a al-Islamiyya og Jihad klarte å overbevise medlemmene sine om at det var på tide å avslutte den væpnede kampen, altså deradikalisering (Rashwan 2009).

De to modellene er prøvd gjennom mange år i forskjellige fengselskontekster. Fengselsmyndighetene i mange land heller mot at samlingen av fanger med tilknytning til samme politiske/religiøse terrororganisasjoner eller/og bander/mafiaen har flere negative effekter enn tilfellet er når medlemmene/deltakerne spres. Det samme gjelder bruk av spesielle avdelinger for bestemte innsatte. Disse kan virke stigmatiserende på den innsatte, noe som hindrer han/hennes

²⁸ ETA (Euskadi Ta Askatasuna; Baskerlandet og Friheten på baskisk) er en militant, baskisk selvstendighetsbevegelse, som kjemper for et selvstendig Baskerland løsrevet fra Spania. ETA har erklært et permanent våpenhvile i 2007. ETA er listet som terrororganisasjon i både EU og USA. Lokalisert d. 11.10.2017 på: <https://www.britannica.com/topic/ETA>

motivasjon for forandring og styrker den ekstreme tilhørigheten. Videre kan det også være prestisjegivende å bli satt i spesialavdelingen i det interne fengselshierarkiet og styrke fangenes fellesskap, noe som i sin tur styrker identiteten som religiøs/politisk terrorist og/eller bandemedlem og dermed hindrer motivasjonen for forandring (RAN Working paper 2016). Men fengselsmyndigheter i noen land mener også at det er behov for å både spre og samle, ikke minst hvis de har så mange radikalisererte innsatte at det ikke finnes tilstrekkelig mange fengselsavdelinger å spre dem på. England og Wales har nå bestemt seg for å satse på spesialenheter for slike innsatte.

Faktorer i utvikling eller avvikling av en ekstremistisk identitet og bruk av vold

Fengsler er et lukket miljø hvor soningsforhold og radikalisererte innsatte blir generelt fremhevet som negative aspekter. På tross av dette er det nettopp det lukkede fengselsmiljøet, med en fastsatt tidshorisont for den enkeltes opphold, som gir potensielt unike muligheter. Disse mulighetene kan påvirke den innsatte i en retning som kan medvirke til å forsterke eller øke den enkeltes sosiale og yrkesmessige evner. Dette kan ha en betydning for hans/hennes mulighet for å etablere et alternativt liv etter endt soning, noe som potensielt kan være en motivasjonsfaktor for den innsatte under fengslingen (Neumann 2010). Problemet er dessverre ofte at disse mulighetene ikke identifiseres, eller at tilliten, motet og troen på dem kan være fraværende både fra politikernes og myndighetenes side. Dette kan igjen ha en smittende effekt på den offentlige diskurs og dermed på de ansatte generelt.

På et overordnet nivå kan forhold som påvirker den innsatte med (ekstreme) holdninger oppdeles i interne/eksterne kanaler. Eksterne kilder inkluderer bøker, artikler, mail, telefonsamtaler, videoer, nettsider og besøkende (inkludert radikale imamer og andre med ekstreme holdninger). Interne kilder kan være andre karismatiske/ekstreme innsatte som potensielt via tilbud om sanksjoner/beskyttelse/samvær/fellesskap kan påvirke en innsatt som potensielt er i en sårbar situasjon pga. ovennevnte faktorer (Hansen 2018 *in press*). Men denne oppdelingen gjør det mulig for myndigheter og ansatte å være bevisste på hvilke påvirkningsmuligheter som finnes og hvordan de kan håndteres og utnyttes i en rehabiliteringsinnsats.

Fengsler spiller både i fortid og nåtid en historisk stor rolle i narrativer som er en del av enhver radikal og/eller ekstrem gruppe. Derfor har fengsler og etisk forsvarlige avsoningsforhold – med vekt på overholdelse av menneskerettigheter og en respektfull omgang med de innsatte – avgjørende betydning med tanke på forebygging og rehabilitering av dømte generelt og særlig med utsikt på de som soner en terrordom (Orban i Hammerlin et al. 2012).

Det er uansett kontekst avgjørende at den innsatte behandles i overensstemmelse med gjeldende lovgivning og menneskerettigheter, og at fengselspersonalets håndtering og relasjoner til terrordømte innsatte også inkluderer omsorg for den enkeltes rettigheter, helse og livssituasjon.

Praksis og forskning viser at daglig samhandling mellom innsatte og ansatte har stor betydning for den innsattes positive utvikling. Dette kan i sin tur medvirke til å øke den ansattes sikkerhet,

ettersom den innsattes erfaring i fengselet må antas å bli fortolket på bakgrunn av en forståelses- og fortolkningsramme som potensielt inneholder tydelige kategorier av 'venner og fiender'. Fengselsoppholdets kvalitet kan ha en avgjørende innflytelse på om slike forståelsesrammer brytes ned eller forsterkes ytterligere (Neumann 2010, Christensen & Mørck 2017, Hansen 2018 *in press*).

Den innsattes erfaringer under soningen vil også ha betydning for å styrke eller svekke den enkeltes mulighet for (re)integrasjon. Derfor er gode fengselsforhold, og muligheten for at den innsatte og ansatte kan utvikle tillitsfulle relasjoner, en avgjørende forutsetning for å redusere motstand fra den innsatte, og potensielt motivere den innsatte til forandring gjennom utvikling av alternative relasjoner og muligheter under soning (RAN Working paper 2016). Når ansatte gir uttrykk for tillit til bestemte innsatte, kan det derimot ha avgjørende betydning for hans/hennes utvikling og selvtillit – og kan være det som igangsetter forandring (RAN P&P Working Group paper 2016, Christensen 2015, Hansen 2018 *in press*).

Når det gjelder terrordømte innsatte, kan et særlig forhold likevel gjøre seg gjeldende. Hjemvendte syriafarere vurderes av fengselspersonale på tvers av landegrenser til å være trent i å utvise bestemte former for adferd i forhold til autoriteter, og særlig i kontekster som avhør og imøtegåelse av formelle og uformelle spørsmål, både i og utenfor fengslet. Derfor viser de potensielt ikke deres oppriktige tanker og følelser, og ansatte bør derfor være ekstra oppmerksomme på at det kan være en skjult dagsorden bak en behagelig adferd og omgang (Meines et al. 2017: 42 - 46).

Videre kan hjemvendte syriafarere på linje med andre (voldelige) ekstremister forventes å søke å dehumanisere fengselspersonale ved å utfordre den ansattes politiske holdning, bruke nedverdiggende omtale av den ansatte (kalle den ansatte en hund osv.), for på den måten å teste hans/hennes profesjonalitet og temperament. Derfor kan det være avgjørende at fengselsansatte mottar trening, undervisning og mulighet for veiledning når det gjelder å omgås denne gruppen av innsatte. Undervisning kan hjelpe den ansatte med å identifisere og gjenkjenne adferden hos den innsatte, for dermed å gjøre slik form for sjikane håndterbart. Dermed kan den ansatte få en bedre forståelse av den innsattes potensielle utprøvende, utfordrende og sjikanerende omgangsform (RAN Working group paper 2016: 6 -7).

Ekstraundervisning og innsikt i målgruppens potensielle adferd og strategier kan også medvirke til å sikre de ansatte og andre innsatte. Dette gjelder særlig hvis utvalgte ansatte får ekstra kompetanse å gjenkjenne potensielt voldelige innsatte og personer som blir stadig mer ekstreme i tale og/eller adferd. En slik ekspertise kan dermed medvirke til å forhindre voldelige angrep ved å få gjenkjent potensielt farlige innsatte i tide. Det bør her understrekes at dette *ikke* innebærer å identifisere 'tegn på radikalisering', men derimot innsikt i og forståelse av den *individuelle* fangen og fangens kontekst. Det vil si å gjøre noen ansatte i stand til å identifisere forhold som potensielt kan være en årsak til den individuelle innsattes frustrasjon, raseri, utrygghet, angst for andre innsatte og lignende forhold som kan ha en negativ innflytelse på en terrordømt innsatt (ibid).

Dessuten er det viktig at ansatte har god multikulturell kompetanse²⁹ og lærer å kjenne forskjell på uttrykk for en religiøs overbevisning og ekstremisme/radikalisering, slik at ethvert uttrykk for tilslutning til Islam eller utøvelse av religionen ikke (mis)fortolkes inn i en kontekst av en diffus oppfattelse av 'radikalisering' (Liebling, Arnold & Straub 2011). Slike unyanserte fortolkninger kan virke stigmatiserende og kan skape (ytterlige) frustrasjon hos den innsatte, slik at den ansatte dermed utilsiktet kan bidra til å igangsette den 'radikaliseringen' man i utgangspunktet ønsker å bekjempe. De fleste som konverterer til Islam eller er aktive utøvere av islam gjør det med et fredelig formål. Som tidligere nevnt har dette oftest en positiv innflytelse på deres adferd og selvfølelse ved at religionen gir dem mening og retning i livet, og gir dem noen adferds- og verdinormer de kan følge. Derfor er det også viktig å påpeke at muligheten for negativ påvirkning og tilslutning til ekstreme synspunkter forsterkes ved fravær av adgang til moderate imamer i fengslet, da disse kan være med til å sikre at den enkelte innsatt kan inngå i en dialog med en religiøs autoritet. Dette kan medvirke til at han/hun har muligheter for å få en seriøst, velfundert og nyansert spirituell veiledning, forklaring og diskusjon av Islam og religiøse spørsmål, og kanskje også samtaler om den innsattes refleksjoner over egne handlinger. Hvis og når en velfundert imam ikke er tilgjengelig for den innsatte, kan manipulative innsatte fylle tomrommet og promotere en ekstrem versjon av islam (Neumann 2010 i Hansen 2018 *in press*, Hamm 2013).

Fengsling skaper ro rundt den innsatte, i kontrast til den intense aktiviteten personer som deltar i ekstreme sosiale bevegelser, terrorgrupper eller gjenger ofte er vant å leve i. Roen og fraværet av kameratene i gruppen og det større politiske nettverket kan medvirke til at den enkelte får anledning til å reflektere over det hendelsesforløpet som har ført frem mot fengsling (Christensen 2015). Å tilby innsatte utdanning og adgang til kreative utviklingsmuligheter kan motivere den enkeltes personlige utvikling. Videre kan også gode muligheter for å møte familie og venner være veldig viktig. Disse kan ha en stor betydning for at den terrordømte innsatte etter endt avsoning har et sosialt – og fortrinnsvis et ikke-kriminelt nettverk – å komme ut til. Dessuten har det betydning at den innsatte kan føle seg trygg i fengslet. Dette demper også risikoen for at den innsatte får behov for å tilslutte seg ekstreme grupper og gjenger i fengslet for derigjennom å oppnå beskyttelse (RAN P&P Working paper 2016).

Avslutningsvis er det viktig å understreke at det skal være en plan for den innsattes løslatelsesforhold, slik at rehabiliteringen fastholdes og forsterkes. Dette kan skje ved hurtig i forløpet å få tilknyttet en mentor som den innsatte kan møte i fengslet og ha som kontaktperson også etter endt soning. Samtidig bør valg av mentorer og bruk av mentorer overveies grundig. De færreste makter å forbli en trofast mentor gjennom et langt soningsforløp på for eksempel seks år. Rehabilitering generelt skjer i fellesskap med andre som kan vise vei til et alternativt liv, ettersom det enkelte individet sjeldent kan forandre seg utelukkende ved egen kraft (Christensen 2015).

²⁹ Som en ansatt i Kriminalomsorgen påpeker, er rekrutteringsstrategien viktig. Kriminalomsorgen må unngå at kun halvgamle menn fra rurale strøk skal passe på urbane ungdommer. Multikulturell kompetanse kan ikke skapes kun i forelesningssalen.

6. Håndtering av fremmedkrigere, hjemvendte syriafarere og (ex-)ekstremister: Internasjonale erfaringer og strategier

I dette avsnittet vil vi belyse fire forskjellige måter å håndtere ekstremister og prøveløslatte som har avsonet en dom for terrorisme eller terrorrelaterte forhold. Vi vil i større detalj beskrive en modell fra Danmark som fremheves internasjonalt som eksemplarisk. Gjennomgangen vil blant annet fokusere på forhold som bakgrunnen for intervensjonene, hvem som står bak, hva er målet og hvilke implisitte og eksplisitte antagelser som ligger bak innsatsen, samt hvilke målgruppe det siktes mot.

Modellene som beskrives varierer på mange måter. Tre av dem er styrt og utgått fra myndighetene i de enkelte land, mens det ene caset er et dedikert exitprogram, styrt av en frivillig organisasjon. To av de fire er særlig rettet mot personer som har vært fengslet og er (prøve)løslatt – og er således en del av en større nasjonal strategi, mens den eksemplariske casen er en mer overgripende beskrivelse av en hel nasjonal strategi. Uansett er målet for alle de beskrevne strategiene på samme tid å reintegrere den enkelte (tidligere) ekstremisten og beskytte befolkningen.

Nederland

I Nederland har omkring 220 personer bosatt i landet reist ut for å delta i krigen i Syria og Irak. Nederland har således et relativt høyt – landets størrelse tatt i betraktning – antall utreiste fremmekrigere og andre syriafarere (Bakker & Bont 2016). Nederlenderne har implementert en overordnede strategi som sikter på å forbygge radikaliserings, ekstremisme og terrorisme. Dette avsnittet fokuserer imidlertid på de tiltakene nederlenderne har igangsatt overfor løslatte som har vært dømt for terrorisme, og er basert på en evaluering av denne innsatsen. Casen omhandler utelukkende personer som er løslatte etter å ha vært involvert i jihadisk terrorisme (ibid).

Kontekst for intervensjon og institusjonene bak: Frem til 2012 har tre adskilte institusjoner ansvar for Hollands organisering og oppfølging av (prøve)løslatte som har vært under mistanke eller sonet en terror dom. I 2012 lanserte enheten for den Nasjonale Koordinering av Sikkerhet og Bekjempelse av Terrorisme (NCTV) og den nederlandske Kriminalomsorgen et felles prosjekt med et formål om å forbedre innsatsen for å reintegrere terrordømte i Holland – både under og etter endt avsoning. Det nye programmet ble lansert på bakgrunn av NCTVs antagelser om; (1) at det i nederlandske fengsler ikke var tilstrekkelige tiltak rettet mot reintegreringen av innsatte med terrordømmer. (2) Oppfølgingen av løslatte dømte på grunnlag av terrorisme og ekstremisme var utilstrekkelig.

Mål for innsatsen: De tre målene med den koordinert innsats var: (1) at de skulle hindre de løslattes gjenopptak sin deltakelse i terrorrelaterte forbrytelser ved å igangsette tiltak som styrket den løslattes sosiale og yrkesmessige ferdigheter kombinert med en forbedret oppfølging av den enkelte etter endt soning. (2) Å gi de nederlandske myndighetene mer omfattende hjemmel for å

føre tilsyn med den løslatte ved å gjøre myndighetenes overvåkning og oppfølging av den løslatte obligatorisk. (3) Innsatsen skulle være en forbedring av den nederlandske regjeringens samlede forebyggende innsats mot terrorisme (ibid:70).

Målgruppen for innsatsen: Målgruppen bestod av to kategorier. (1) Innsatte dømt for terrorrelaterte forbrytelser og (2) innsatte som var under myndighetenes mistanke for slike typer forbrytelser, og som skulle prøveløslates.

Bemanning, kvalifikasjoner/utdanning og organisering: De personene som knyttes til oppfølgingen av den løslatte, står under Kriminalomsorgen og kvalifiseres opp til oppgaven. De kvalifiseres spesifikt til å yte bistand til løslatte personer som har vært engasjert i jihadistiske terrororganisasjoner. I utgangspunktet var det fem ansatte som hver måned møttes i den Haag og diskuterte deres egne og klientens utfordringer samt han/hennes progresjon. Videre inkluderte møtene også foredrag/undervisning i emner relatert til oppgaven og målgruppen. De ansatte får veiledning og blir fulgt av en sjette ansatt som er gruppeleder samt ytterligere en regional leder som følger initiativet og rapporterer til et høyere regionalt ledelsesnivå. En ansatt fra Kriminalomsorgen koordineringsgruppe deltar på møtene og har dessuten ansvaret for å skaffe de nødvendige midlene til å frikjøpe de fem ansatte fra deres daglige forpliktelser (ibid: 70).

Initiativer til å nå målene: Først kartlegger myndighetene via kartleggingsverktøyet “RISc” diagnostic (Recidive Inschatting Schalen) forhold som i særlig grad kan anspore den enkelte til å begå kriminalitet. På den bakgrunn fastsetter anklagemyndigheten betingelsene for (prøve)løslatelse. En del av betingelsene for prøveløslatelse er at de ikke må ses i selskap med andre kjente ekstremister eller personer som kan relateres til de gruppene/nettverkene den løslatte tidligere hatt del i. Videre skal den enkelte følges opp av en myndighetsperson (en supervisor) fra Kriminalomsorgen som overvåker om alle betingelsene for prøveløslatelsen overholdes, og dessuten vurdere om personen (re)integrerer seg i samfunnet. Antagelsene bak disse initiativene er at hvis den løslatte får nye muligheter, og ikke omgås personer som er kjent i relasjon til ekstremisme/terrorisme, vil personen løsrive seg fra det ekstreme miljø og avstå fra ytterligere engasjement i voldelig aktiviteter. Dette tilsvarer det vi i kapittel 3 beskrev som ’disengagement’, som handler om endring av adferd og avståelse fra deltagelse i voldelige miljøer og deres aktiviteter. Gjennom samarbeid med det lokale politi overvåkes det hvorvidt personen overholder disse betingelsene. Samtidig skal supervisoren (den ansatte fra Kriminalomsorgen) identifisere forhold som i særlig grad kan støtte den enkelte i en reintegreringsprosess. Kriminalomsorgen og supervisoren søker deretter i et tett samarbeid med kommunene å bistå den enkelte med å finne jobb og/eller utdanning, bolig, psykologbehandling samt reetablering av forbindelse og gjenforening med familie. Dessuten følger supervisoren, i samarbeid med det lokale politi, nøye med i om den løslatte tar kontakt med tidligere eller nye ekstreme nettverk.

Utover å engasjere den løslatte i nye aktiviteter, er det også initiativer som er rettet mot hans/hennes kognitive orientering. Supervisorene søker derfor også å diskutere den løslattes verdensoppfattelse og religiøse orientering med han/henne for derigjennom å introdusere mindre

ekstreme fortolkninger av Islam. Hvis supervisoren ikke har tilstrekkelige kunnskap til å inngå i den type diskusjoner, har myndighetene kontakt til teologisk utdannet personale som har ytterligere spesifikk kunnskap for å inngå en diskusjon med (tidligere/nåværende/in-between) jihadister.

En svakhet ved dette er, som tilfellet også viste seg i det hollandske eksempel, at det er vanskelig å vurdere den eksterne partneren. Er han moderat eller er konsulenten selv innblandet i kriminalitet og/eller veldig ortodoks i sine fortolkninger av Islam (ibid, s.72)

Som en del av initiativet kan myndighetene også avvike fra prinsippet om at den løslatte skal knyttes til en supervisor i den lokale avdelingen, slik at han/hun i stedet får en supervisor med spesifikk kompetanse. Videre søker myndighetene også aktivt å styrke samarbeidet mellom politi, kommune, påtalemyndigheten og andre instanser som er involvert i innsatsen (ibid).

Lovgivning: Lovgivning kan være et tveegget sverd i den forstand at en lov kan få utilsiktede negative konsekvenser i forhold til reintegreringen av personer som har vært dømt for forhold i relasjon til terror. I dette tilfellet er det for eksempel spesielle betingelser som 'Forordning om sanksjoner for bekjempelse av terrorisme' (*Sanctieregeling Terrorisme*). Ordningen gjorde det ekstremt vanskelig for den løslatte å åpne en bankkonto og dermed få adgang til sin første økonomiske stønad, og siden få tilgang til lønnen sin eller få bankkort. Dette kan virke negativt i forhold til den enkeltes motivasjon for reintegrering, og kan øke den enkeltes motstand mot systemet (ibid:76).

Styrker/svakheter ved innsatsen: Det vurderes som en styrke at innsatsen både sikter på den enkeltes ekstreme synspunkter (de-radikalisering) og å bryte med det gamle miljøet (disengagement) ved samtidig å søke og engasjere personen i andre aktiviteter og nettverk. Det gjør innsatsen fleksibel, da de forskjellige tiltak til enhver tid kan tilpasses den enkeltes behov. Innsatsens mål for suksess var at personen ikke ble fengslet igjen, hvor den atferdsmessige dimensjonen tilskrives størst verdi i innsatsen. Videre vurderes det også som en styrke at ansatte som daglig jobber med kriminalforebyggende arbeid også i denne sammenheng har et godt utgangspunkt for å ivareta innsatsen. Det vurderes også som en styrke at innsatsen har et stort fokus og tett oppfølging av den enkelte på flere nivåer samtidig.

Derimot kan der være en svakhet dersom en kommune hovedsakelig er opptatt av ikke å bli 'hengt ut' for å ha en terrordømt i lokalområdet. Terrordømte som løslates, og er kjente regionalt og nasjonalt fra mediene på grunn av forbrytelsens karakter, kan utgjøre en særlig problematikk hvis ansatte i involverte etater ikke opprettholder profesjonaliteten og nekter eller søker å unngå å ivareta de forholdene som har med den løslatte å gjøre (ibid:75).

En annen svakhet/utfordring er at ansatte som får i oppgave å ha tilsyn med den løslatte, ofte kan føle seg klemmt mellom to typer arbeidsoppgaver med forskjellige forventninger til begge to. Det bør derfor klargjøres og fastholdes hvilke oppgaver den enkelte medarbeider har og når. En tydelig og nærværende ledelse også er av vesentlig betydning for de utvalgte medarbeiderne og deres trivsel (ibid: 78 -79).

Storbritannia

I Storbritannia (UK) antas 850 personer å ha uttreist til området i og på tvers av Syria og Irak. Den generelle tendensen er at stadig flere personer dømmes for terrorrelaterte forhold, noe som også skyldes at flere forhold som tidligere var legale nå er kriminalisert. Dette er en tendens som gjør seg gjeldende over hele Europa (Marsden 2016:157). Vi vil i dette avsnittet sette søkelyset på den delen av innsatsen som retter seg mot personer som er løslatt etter avsoning av en terrorrelatert dom.

Kontekst for intervensjon og institusjonene bak: UKs overordnede strategi for forebygging av terrorisme – CONTEST – består av 4 elementer; (1) - Forebygge (Prevent) - terrorisme ved å adressere forhold som fører til radikalisering. (2) – Forfølge (Pursue)-terrorister og deres sponsorer (3) – Beskytte (Protect) - britiske statsborger og myndigheter (4) – Forberede (Prepare) – for å håndtere konsekvensene av et terrorangrep (Rabasa et al. 2010).

UK har en lang erfaring med håndteringen av terrordømte i forbindelse med IRA (Irish Republican Army). Men i de senere år dømmes personer i de fleste av sakene for terrorisme knyttet til militant islamisme. Bak den modellen som beskrives i dette avsnittet står Kriminalomsorgens Sentrale Enhet for Ekstremisme (National Probation Trust's, NPT / Central Extremism Unit, CEU) som på bakgrunn av den nye typen for ekstremisme har utviklet en ny strategi.

Mål for innsatsen: (1) Å sikre samfunnet gjennom restriksjoner og overvåkning av den løslatte. (2) å reintegrere den prøveløslatte ved å motivere han/henne til å: a) overholde betingelsene for løslatelsen, b) samarbeide med kontaktpersonen, c) ikke å opptre på måter som gir myndighetene grunn til bekymring (ibid: 151).

Målgruppen for innsatsen: Personer som er (prøve)løslatt etter å ha sonet en terrorrelatert dom.

Bemanning, kvalifikasjoner/utdannelse og organisering: CEU er en spesialenhet som startet opp i 2009 og koordinerer rehabiliteringsinnsatsen sammen med den prøveløslatte terrordømte. CEU utvikler og tilbyr trening/undervisning og innsatser som oppmuntrer til en avståelse fra kriminalitet og søker å redusere tilbakefall. CEU yter også assistanse til den utsendte fra Kriminalomsorgen som er i kontakt med den løslatte. Videre er enheten et bindeleddet mellom rettslige og andre instanser som er engasjert i å støtte den løslattes reintegrering og supervisjon, som hovedsakelig består av et tverretatlig team.

Spesialopplærte kontaktpersoner fra Kriminalomsorgen samarbeider med andre samfunnsaktører. Det gjelder blant annet muslimske organisasjoner, hvor utvalgte personer fungerer som mentorer for den løslatte. I dialog med han/henne tar de opp spørsmål om identitet, religion og sosiale sammenheng. De viktigste forutsetninger for denne modellen – og for sikring av offentligheten – er tilrettelegging av tverrsektorielt og tverretatlig samarbeid, informasjonsdeling og tildeling av ressurser (ibid:152)

Initiativer for å nå målene: Samfunnet beskyttes via Kriminalomsorgens løpende risikovurdering av den løslatte kombinert med at det tverretatlige teamet overvåker og informerer om den løslattes eventuelle overtredelser av betingelsene for løslatelsen. Dessuten er den prøveløslatte også i denne strategien pålagt en begrensning for hvem han/hun kan omgås.

Kontaktpersonen etablerer i samarbeid med CEU kontakt med den terrordømte allerede under soningen. Kontaktpersonen har det daglige ansvaret for den løslatte, og de to møtes en gang om uken. Derved har den innsatte en myndighetsperson/kontaktperson som støtter han/henne frem til, under og etter løslatelse. Kontaktpersonen arbeider sammen med den løslatte og forbereder samtidig institusjonene som den innsatte kommer i kontakt med etter løslatelse. Den løslatte får på linje med alminnelige kriminelle hjelp til bolig, søknad for utdanning og/eller jobb.

Samtidig har kontaktpersonen i denne løslatelsesprosessen et særlig fokus på den løslattes ideologiske/religiøse/politiske orientering. Kontaktpersonen søker med støtte fra CEU og deres undervisning samt skriftlig materiale/manualer for å motivere til å 'reintegrere den prøveløslatte' (punkt 2 under 'Mål for innsatsen'). Materialet er moduloppbygget og inkluderer spesifikke øvelser/spørsmål om identitet, livshistorie, holdninger og forståelser om andre, om ofre for vold, og om årsakene til krenkelse av andres rettigheter (ibid:147). Videre er punkt 2 spesifisert i en hel rekke detaljerte delmål, som skal oppfylles via dialog mellom kontaktperson og den løslatte, som omhandler den løslattes generelle innstilling og overbevisning. Det dreier seg om punkter som å adressere benektelser og minimalisering av overgrep, utvikle kritisk tenkning, utvikle en kontekstuell forståelse av Islam, utvikle en balansert og mangefasettert identitet, avvise legitimeringen av bruk av vold/kriminalitet som respons til urettferdighet, utviklingen av positive sosiale nettverk og løsrivelse fra negative sosiale nettverk, styrke eller gjenetablere familierelasjoner, utvikle et konstruktivt forhold til en mentor, og delta i trening, utdanning og arbeidsliv.

Kontaktpersonen søker ikke å dekonstruere den enkeltes politiske engasjement, men å om dirigere måtene personen kan fremme sine politiske mål via ikke-voldelige midler. Det betraktes også som viktig at den løslatte aksepterer den samfunnskontrakten det er mellom borger og myndigheter i et demokratisk samfunn.

Lovgivning: Den løslatte har ikke lov til å forlate UK eller bruke datamaskin, og skal dessuten også overholde et utgangsforbud. Reglene er hovedsakelig til for å beskytte offentligheten, og den løslatte overvåkes nøye for å kontrollere at de overholdes. Men også disse reglene har utilsiktede og negative konsekvenser for reintegreringen av den løslatte, ettersom den enkeltes integrering i samfunnet delvis avhenger av hans/hennes deltakelse i arbeid og/eller utdanning, noe som krever adgang til og bruk av datamaskin og annen elektronisk utstyr, som det er forbudt for den løslatte å bruke. Videre kan det også være vanskelig å finne en arbeidsgiver hvor det samtidig er mulig å overholde utgangsforbudet. Påbudet om at den prøveløslatte utelukkende kan omgås bestemte personer og har restriksjoner overfor andre, hindrer reintegrering – men

beskytter potensielt befolkningen. Den løslatte kan fengsles umiddelbart hvis betingelsene for løslatelsen ikke overholdes³⁰.

Styrker/svakheter ved innsatsen: Modellen er basert på et samarbeid på tvers av mange forskjellige aktører. Samarbeidet kan vanskeliggjøres av at de involverte aktørene har forskjellige agendaer. For eksempel er politiets fokus å beskytte befolkningen, mens kriminalomsorgen også ivaretar rehabiliteringen og reintegreringen av den løslatte – noe som kan være vanskelig å oppnå samtidig. Det er stort fokus på den ideologiske delen i modellen, og ideologi må uansett antas å ha varierende betydning for den løslatte. Dette forsterkes ytterligere av at de dømte representerer et bredt spekter av overtredelser, ettersom 'terrorhandlinger' i den britiske lovgivning dekker aktiviteter som protest, og aktivisme til bruk og utøvelse av vold (ibid: 158).

Modellen gir mulighet for å tilpasse forskjellige tematikker avhengig av om den enkelte har sosiale og/eller ideologiske utfordringer. Dessuten kan tematikkene være viktige verktøy for å identifisere hvorfor den prøveløslatte har ment utøvelse av politisk vold har vært nødvendig. På den måten kan man om dirigere energien den enkelte har til andre og ikke-voldelige målsetninger, og sette i gang aktiviteter som kan medvirke til engasjement og reintegrering på mer pro-sosiale områder.

Modellens vektlegging av den prøveløslattes engasjement, fremfor utelukkende å fokusere på risikofaktorer og den enkeltes risiko for tilbakefall, regnes som positivt, ettersom politiske ekstremister ofte har en høy grad av handlekraft og 'agency' (ibid:160). Videre er problematikker knyttet til alminnelige kriminelle, som hjemløshet og misbruk, ikke et problem for denne målgruppen. Det er viktig her å påpeke at de utreiste fra UK ikke representerer samme type personer som de som har reist fra Norge. Syriafarere fra UK har langt oftere vært individer med god utdanning og jobb, selv om det også finnes mange sosialt marginaliserte blant dem.

Samtidig kan nettopp reintegreringen bli hindret av at den løslatte ikke aksepterer det sekulære britiske samfunnet kombinert med at den dømte stigmatiseres av offentligheten og media. Det er dessuten en mer straffende (*punitive*) kultur i UK, hvor folk generelt er tilbakeholdende med å ville godta at straffedømte skal få komme tilbake til samfunnet. Den løslatte kan være meget mistenksom overfor fremmede og være engstelig for å snakke med andre, fordi vedkommende er redd for at den andre kan være identifisert som en risiko av systemet og dermed være under observasjon. Dette gjør det vanskelig å leve opp til kravet om at de prøveløslatte selv skal søke å delta i samfunnet.

Sverige

Vi vil i dette avsnittet beskrive EXIT, en svensk NGO som siden 1998 har støttet høyreekstremister i å forlate Hvit Makt-bevegelsen. EXIT er en integrert del av Nord-Europas største ungdomssenter Fryshuset, en NGO og paraplyorganisasjon som jobber med

³⁰ Av de terrordømte ble 28% fengslet på nytt pga. overtredelse av betingelserne for prøveløslatelse, sammenlignet med 4% av alminnelige kriminelle (Marsden 2015:152)

marginaliserte unge. EXIT arbeider med utgangspunkt i Fryshusets visjon om at unge gjennom deltagelse i aktiviteter og inkluderende fellesskap kan utvikle selvtillit og selvrespekt, hvor de kan styrke deres sosiale posisjon i samfunnet. EXIT har base i Fryshuset i Stockholm.

Kontekst for intervensjon og institusjonene bak: Den ekstreme høyrebevegelsen fikk på slutten av 1980-tallet og igjennom 90-årene tilslutning fra stadig flere unge i Sverige. Fryshuset og EXIT arbeider ut fra overbevisningen om at unge deltagelse i gjenger og ekstreme grupper primært skyldes sosial marginalisering. Derfor tok Fryshuset i slutten av 1980-tallet initiativ til å etablere et tilholdssted for høyreekstreme skinheads på Fryshusets grunn for å bryte disse unges sosiale isolasjon og engasjere dem i demokratisk forankrede og ikke-voldelige miljøer. Dette bidro blant annet til at nynazisten Kent Lindahl forlot bevegelsen. Med hjelp fra ansatte i Fryshuset og inspirasjon fra det norske Exit-prosjektet startet han noen år senere organisasjonen EXIT Sverige i 1998 (Christensen 2015).

Mål for innsatsen: Exits mål er å styrke og fastholde den enkeltes motivasjon for å løsrive seg fra det militante høyreekstreme miljøet. Dette gjøres ved å motivere (hovedsakelig) unge til å delta i alternative aktiviteter og fellesskap for derigjennom å utvikle sosiale, kognitive og formelle evner samt adgang til andre nettverk og vennskap som muliggjør utviklingen av en annen selvforståelse og etableringen av et annerledes liv (ibid).

Målgruppen for innsatsen: Personer – uansett alder – som på bakgrunn av egen motivasjon søker å forlate Hvit Makt bevegelsen. De fleste personer kontakter selve organisasjonen, men noen få henvises til EXIT av ungdomsarbeidere, politi, lærere, foreldre eller andre familiemedlemmer. Deltagelsen er hovedsakelig frivillig og skjer oftest på bakgrunn av den enkeltes eget initiativ.

Bemanning, kvalifikasjoner/utdanning og organisering: Ved at EXIT er plassert i Fryshuset, har organisasjonen mulighet for å tilby de som søker å løsrive seg fra det ekstreme høyre, deltagelse i en rekke sports- og kreative aktiviteter. Fryshuset kan dessuten tilby assistanse med spørsmål til jobb og utdanning, fordi veilederne og saksbehandlerne fra arbeidsformidlingen er tilstede i sentret, på linje med prester, imamer og politi. Videre mottar alle ansatte ved de forskjellige organisasjonene som er tilstede i Fryshuset løpende etterutdanning i flere forskjellige emner. EXITs medarbeidere består av tidligere høyreekstremister som arbeider som mentorer/coaches. På bakgrunn av egne erfaringer, søker de å motivere og støtte unge i å forlate Hvit Makt bevegelsen. Disse mentorene samarbeider tett med sosialarbeidere, akademikere og tidligere gjengmedlemmer som også er en del av EXITs team. De ansatte som har en bakgrunn i gjenger og/eller ekstreme grupper, mottar veiledning fra sosialarbeidere og deltar dessuten løpende i etterutdanning. Flere av dem har også fått en grunnutdanning i psykoterapi. EXIT samarbeider dessuten med en hel rekke institusjoner og spesialister som psykiatere, psykologer og rusmiddelsbehandler. Videre inngår EXITs medarbeidere i nasjonale som internasjonale nettverk som rådgivere hvor de informerer om ekstremisme, radikalisering og veien ut (ibid).

Initiativer til å nå målene:

Utgangspunktet for EXITs arbeid er antagelsen om at den enkelte tilegner seg ekstremistiske synspunkter som en konsekvens av hans/hennes deltagelse i en ekstrem gruppe, som de har blitt involvert i av sosiale eller andre årsaker. Ideologiske overbevisninger antas dermed ikke å være årsaken til den enkeltes engasjement i en ekstrem gruppe. EXITs støtte av den enkelte tar derfor utgangspunkt i at den enkeltes ekstreme synspunkter forandres som *en konsekvens av å ha forlatt gruppen*, fremfor å være årsaken til å forlate den (Bjørgo 245-246). Tanken bak EXITs praksis er basert på målet om reintegrering. Derfor er det avgjørende å identifisere den enkeltes interesser, for derigjennom å engasjere den enkelte i en aktivitet han/hun føler motivasjon for å gjøre. Dette medfører også at han/hun blir en del av et fellesskap, noe som påvirker personens utvikling av identitet og tilhørighet. EXIT fokuserer derfor på adferd som et middel til å endre den enkeltes selvforståelse og ideologiske orientering (Christensen 2015). EXITs knytter derfor hva de beskriver som deres klienter – folk i ferd med å forlate det ekstreme høyre – til en coach. Dette er vanligvis en medarbeider med en fortid i det ekstreme høyre. Klientens motiver og sikkerhetsrisiko vurderes via en samtale mellom den enkelte og to erfarne coacher fra EXIT. Heretter møtes klient/coach og snakker og gjør forskjellige aktiviteter sammen. Aktivitetene sikter først og fremst på å etablere tillit mellom coach og klient, og siden på å utvikle klientens personlige, sosiale og faglige kompetanser.

Lovgivning: I kraft av at EXIT er en NGO, må organisasjonen utelukkende registrere opplysninger om klientene etter informert samtykke. Det kan i noen tilfeller vanskeliggjøre nedskrivningen av personlige opplysninger og dermed gjøre det vanskeligere å videreformidle opplysninger om en klient på tvers av for eksempel en personalgruppe.

Styrker/svakheter ved innsatsen: EXITs status som en uavhengig NGO, og at flere av EXITs ansatte har en bakgrunn fra det ekstreme høyre, skaper høy legitimitet og tillit i en målgruppe som tradisjonelt er vanskelig å få kontakt til. EXITs uavhengighet av myndighetene gjør dem også meget fleksible i forhold til å håndtere motiverte klienter, uansett alder og problematikker som potensielt går på tvers av de kategoriene det offentlige velferdssystemet forholder seg til. Klientene kan på den bakgrunn motta en holistisk støtte som på en sammenhengende måte søker å hjelpe klienten på vei. Der er derfor ikke et krav om en prioritering av problematikker. Innsatsen mot rus kan foregå samtidig med at den enkelte møter sin coach, psykolog, eller begynner å med sport. Men motsatt gjør EXITs status som NGO at organisasjonen er sterkt avhengig av inntjente midler samt støtte fra midler og lignende, noe som gjør den økonomiske situasjonen vedvarende usikker. Dette gjør det vanskelig å beholde en erfaren personalstab, noe som kan være svært skadelig for organisasjonen, ettersom ekspertisen og kontinuiteten der er helt avgjørende for EXITs virke, ikke minst siden støtten til klienter tar mange måneder og år å bygge opp. Dessuten er det vanskelig å finne egnede coacher blant tidligere klienter. EXITs utgangspunkt i antagelsen om at 'deltagelse i ekstreme grupper skyldes sosial marginalisering', kan dessuten medvirke til at bestemte forklaringer på deltagelse i ekstreme grupper får forrang over andre perspektiver, forståelser og forklaringsmodeller. Bjørgos og Nessers typologier viser at det finnes flere typer deltakere i ekstreme grupper, og med ulik motivasjon og bakgrunn.

Danmark – en eksemplarisk case

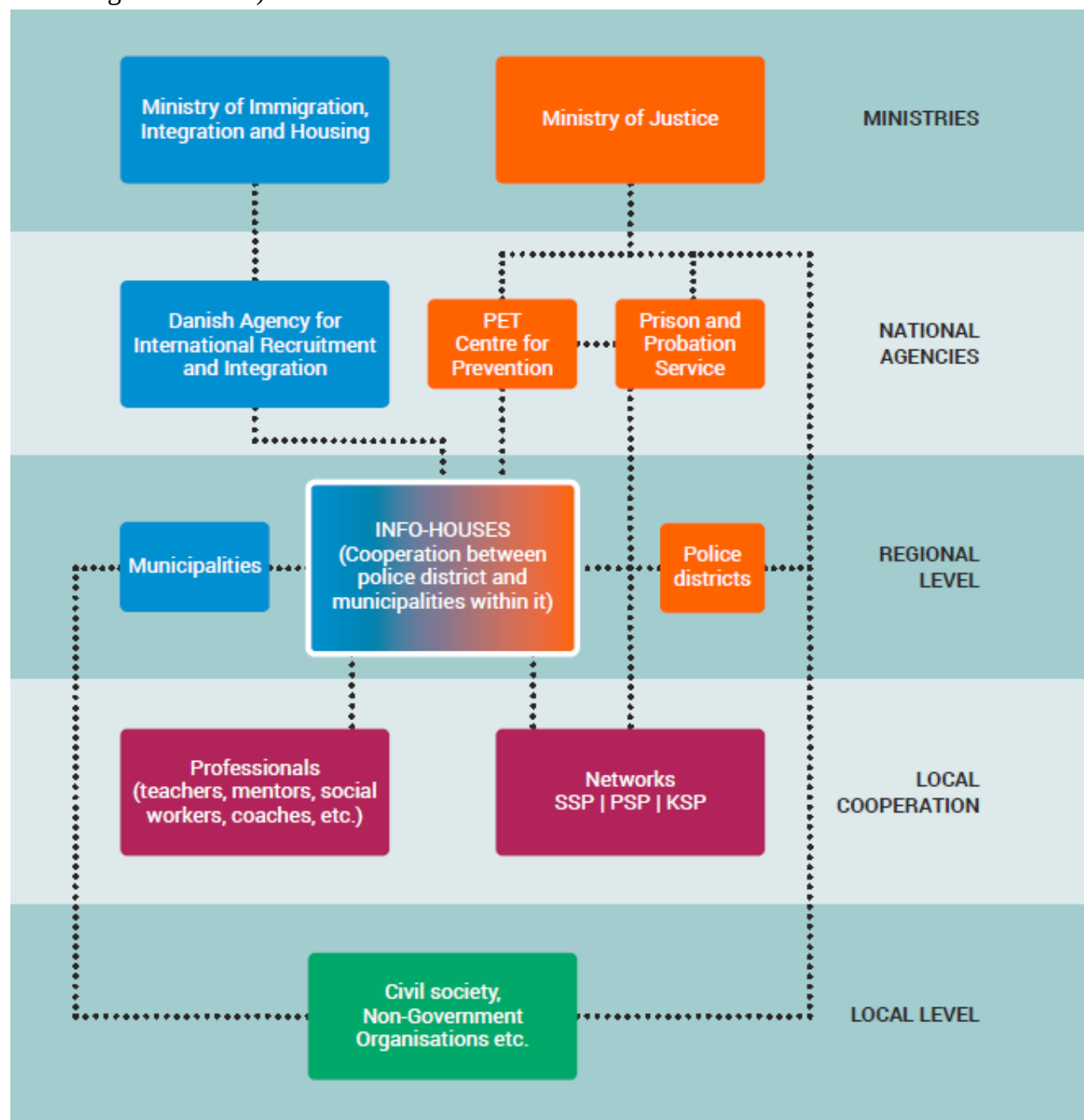
Siden midten av 2000-tallet er forebyggelse og tiltak mot voldelig ekstremisme og radikalisering blitt en stadig større del av den tradisjonelle innsats mot terrorisme i Danmark. Siden 2012 har minst 145 danskere utreist til Syria/Irak, mens litt under halvparten antas å ha vendt tilbake. I regjeringens handlingsplan fra 2014 identifiseres fremmedkrigere og andre syriafarere som en særlig hastet problematikk. Politiets Etterretningstjenestes (PET) Center for Terroranalyse (CTA) vurderer fortsatt at terrortrusselen mot Danmark er alvorlig, selv om veldig få personer har utreist i de siste årene. Flertallet av de senere utreiste er ifølge CTAs vurderinger yngre kvinner, og noen danske fremmedkrigere har også de siste årene vært involvert i flere terrorangrep (CTA 2017). Dessuten ble myndighetenes innsats før, under og etter angrepet i København i 2015 evaluert, noe som førte til en forsterkning av den eksisterende innsatsen samt et økt fokus på kriminalomsorgens rolle i den (Hemmingsen 2015).

Kontekst for intervensjon og institusjonene bak: Beredskapen i den danske innsatsen involverer statlige, regionale og lokale aktører som er knyttet sammen i diverse nettverk koordinert av sentrale enheter i hvert politidistrikt, som kalles 'Info-hus'. Den danske modellen involverer et bredt samarbeid på tvers av offentlige sosial myndigheter og tjenester, utdannelses- og helsevesenet, politi og etterretningstjenesten som handler på bakgrunn av en systematisert praksis. Dette er basert på de almene tiltak som generelt er iverksatt for å forbedre vilkår for utsatte individer og grupper i samfunnet – herunder både ekstreme individer og grupper samt individer som er involvert i - eller vurderes i risiko for å bli involvert i kriminelle aktiviteter (ibid.:5). Videre tar den danske modellen utgangspunkt i en forståelse av at (i hovedsak) unge menneskers engasjement i terrorisme og/eller ekstreme grupper innebærer et lovbrudd på linje med annen kriminalitet. Terrorism oppfattes ikke som en eksistensiell trussel mot staten og den eksisterende orden (ibid.:18).

Den danske modellen er utviklet på bakgrunn av et prinsipp om 'learning-by-doing' og en vedvarende identifisering av feil og utbedringer. Modellen er dermed et resultat av et tett og mangeårige samarbeid som involverer diverse praktikere og i de senere år også akademikere som jobber med temaer som 'radikalisering og terrorisme', med utgangspunkt i sosialpsykologi og statsvitenskap (ibid. 2015:7). Praksisen forbedres vedvarende med input ovenfra og ned samt nedenfra og opp. Det vil at lokale praktikere mottar retningslinjer fra staten, som de tester anvendeligheten av på de lokale saker. Erfaringene sendes tilbake til statlige aktører som departementer, politikere og Politiets etterretningstjeneste (PET), som ytterligere raffinerer retningslinjer og lovverket. Fra statlig nivå er det stor lydhørhet og åpenhet når det gjelder å implementere metoder som er utviklet av lokale praktikere og akademikere, og som har vist seg svært virkningsfulle. Videreformidling av slike erfaringsbaserte og kunnskapsbaserte metoder til resten av landet er en like så viktig del av modellen (ibid.: 8). Som det fremgår av nedstående skissering av samarbeidet, er Justitsministeriet, og eventuelt andre ministerier i samarbeid med Politiets etterretningstjeneste og Kriminalomsorgen, aktører som koordinerer og/eller veileder på et overordnede nivå. På regional og lokal nivå er hovedaktørene politi og sosiale myndigheter

som samarbeider med andre sosiale myndigheter, men også med skoler, fritidsklubber og lignende.

Et overblikk over modellen i diagramform illustreres her (Gemmerli & Hemmingsen i Hemmingsen 2015:16)

Mål for innsatsen: Danmarks modell for forebygging av terrorisme har to mål; (1) beskyttelse av staten og befolkningen mot terrorangrep (2) Velferdsstatens forpliktelse til å sikre den enkeltes trivsel, herunder hører forpliktelsen til å beskytte den enkelte mot selv-skadende adferd (ibid.:15). Dette betyr at utgangspunktet er dobbelt: både krav om kriminalisering og straff, samt beskyttelse og forebyggelse.

Målgruppen for innsatsen: I kraft av at innsatsen mot personer i risiko for utreise og hjemvendte syriafarere er en integrert del av den eksisterende kriminalforebyggende innsats, inkluderer målgruppen både de hjemvendte syriafarere og andre hovedsakelig unge som er involvert i ekstreme grupper og gjengmiljøer, eller vurderes til å være i risiko for å komme inn i slike miljøer. Returnerte syriafarere og andre personer som deltar i terrorisme og ekstreme grupper betraktes, på lik linje med unge som er målgruppen for generell kriminalforebyggende innsats, som misforståtte og ureflektert rundt egne muligheter (ibid.:20)

Bemanning, kvalifikasjoner/utdannelse og organisering: Den 'Danske modell' eller 'Aarhus modellen' bygger på tidligere etablerte tverretatlige tiltak, som det kriminalpreventive nettverket som ble etablert i 1977, bestående av skoler, sosiale myndigheter og politi – SSP (tilsvarende SLT i Norge). Videre ble det i 2009 opprettet nettverket PSP – bestående av politi, sosial myndigheter og psykiatri – som er rettet mot å hindre at psykisk syke involveres i kriminalitet. Det siste ankomende nettverket fra 2010 – KSP – er et samarbeid bestående av politi, sosiale myndigheter og Kriminalomsorgen som er rettet mot løslatte og sikter på å hindre tilbakefall til kriminalitet. Videre ble det i 2007, i alle 12 politidistrikter, iverksatt en kampanje av PET; 'Politi imot terrorisme'. Denne kampanjen var startskuddet på et pilotprosjekt som etter inspirasjon fra et prosjekt i Nederland ble igangsatt i Aarhus av Østjyllands politi. Prosjektet ble knytte til SSP i Aarhus og besto av:

- Info-hus som vurderer og koordinerer forebyggelse av radikaliserings, og er bemannet av personale med særlig ekspertise i problemstillinger knyttet til radikaliserings og ekstremisme
- Rådgivning av profesjonelle om radikaliserings
- Spesialutdannede mentorer til forebygging eller annen innsats når det gjelder radikaliserings
- Rådgivning og exit-programmer for individer som vurderer å reise til Syria eller returnere derfra
- Oppsøkende arbeid rettet mot lokalsamfunn og/eller aktører som er i kontakt med radikalisererte individer
- Rådgivning av foreldre til unge radikalisererte mennesker
- Dialogbaserte workshops for skoler om radikaliserings (ibid.: 31)

Den nåværende innsatsen mot terrorisme er integrert i allerede eksisterende strukturer og nettverk på tvers av forskjellige instanser, myndigheter og departementer i Danmark. For å oppfylle målene for innsatsen er det helt avgjørende at alle involverte myndighetspersoner, sosialarbeidere og andre forebyggingsaktører handler i henhold til (1) en grunnleggende forståelse av velferdsstatens institusjoner og deres arbeidsområder og fullmakter (2) forståelsen av årsaker og sosiale prosesser bak kriminalitet, og (3) innsikt i hvordan den enkeltes adferd kan forandres (ibid). Videre er kunnskapsdeling, samarbeid, åpenhet og bruk av almene og allerede eksisterende tiltak i velferdsstaten, samt en vedvarende identifisering av forbedringsmuligheter, helt essensielle verdier i en vedvarende utvikling av praksisen. For å sikre denne delen er det etablert såkalte Info-hus i alle 12 politidistrikter i Danmark. De vurderer/behandler alle

henvendelser fra borgere, styringsgrupper, kommuner og andre instanser om bekymringer når det gjelder radikalisering, ekstremisme og terrorisme. Videre koordinerer info-husene innsatsene og de relevante parter. Info-husene vurderer henvendelsens karakter og om det er grunn til 'bekymring', og hvis ja, hvem er de relevante myndigheter? Er det et sikkerhetsspørsmål? Eller er det kanskje mer et spørsmål for de sosiale myndigheter? Vurderingen fortas i forhold til om der skal iverksettes tiltak som svar på bekymringen, og hvem som i så fall best kan håndtere dette. Hvis vurderingen viser at det er snakk om en sikkerhetsrisiko, rettes det en henvendelse til PET og Kriminalomsorgen. Hvis det ikke vurderes til å være en sikkerhetsrisiko, sendes saken videre til de instanser som er spesifikt utviklet til å forbygge radikalisering og ekstremisme. Hvis de heller ikke vurderer den til å være særskilt knyttet til ekstremisme, videresendes den og ender i den almene innsats ved politi og kommune, som heretter søker å løse saken på bakgrunn av de etablerte almene virkemidler og sosiale ytelser. Hvis den enkelte vurderes til å ha behov for ekstra støtte, søkes det etter muligheter blant lærere, fritidspedagoger og andre ansatte som den enkelte allerede kjenner. En henvendelse kan dermed involvere alle aktører fra PET og Kriminalomsorgen til sosiale myndigheter. Siden 2015 er det dessuten etablert en nasjonal hotline hvor foreldre, pårørende og andre som har bekymringer om radikalisering blant egne barn eller andre pårørende, kan søke kontakt.

Initiativer til å nå målene: Modellen er bygd opp på tre nivåer. Der er (1) Det almene nivå – som arbeider generelt med å forbygge ved å styrke demokratiforståelse og styrke praktiseres generelle innsikt i ekstremisme og radikalisering. Nivå (2), Det spesifikke nivå – er rettet mot ikke-voldelige personer som er involvert i ekstreme eller problematiske sosiale miljøer. Her tilbys mentorstøtte, hjelp til å få støtte av pårørende, og dialog med lokalområder om hvordan de for eksempel kan hindre at ytterlige personer reiser til konfliktfylte områder. (3) Det målrettede nivået sikter konkret på personer som er involvert i lovovertridelser eller som vurderes i høy risiko for å bli det. Her fokuseres det på å hindre spesifikke lovovertridelser. Innsatsene er utelukkende basert på individuelle tilbud om exit-programmer, monitorering og coaching når det gjelder å utvikle sosiale og yrkesmessige ferdigheter. Dette kombineres med kommunale innsatser rettet mot å løse den enkeltes boligsituasjon, samt psykologisk, medisinsk og/eller terapeutisk støtte. Alle tiltakene koordineres fortsatt av et info-hus. I kraft av at modellen er mangefasettert, er tillit mellom de involverte aktørene samt en rimelig enighet om målet for innsatsen, sentral.

Modellen inneholder individuelle samtaler/rådgivning og tilbud om mentorstøtte til personer som hadde planer om å utreise til Syria/Irak. Den delen av modellen ble etablert etter at Østjyllands Politi hadde oppnådd gode resultater med denne metoden. Videre utgav et av departementene en manual for 'Forbyggelse av ekstremisme' i 2012. Begge deler er eksempler på samarbeid og utviklinger av modellen med input fra både det overordnede nivå og regional/lokalt nivå (Gemmerli & Hemmingsen i Hemmingsen 2015:16-17).

Lovgivning: Lovgivningen i Danmark er utformet slik at mulighetene for et tett samarbeid på tvers av myndighetsapparatet prioriteres. Det betyr at myndighetene kan utveksle og dele informasjon om individet, hvis dette anses som nødvendig, for å hindre forbrytelser. I praksis

muliggjør dette samarbeid og informasjonsutveksling mellom for eksempel politiet, de sosiale myndighetene, sosialpsykiatrien og helsesystemet, hvis dette vurderes som nødvendig for å hjelpe en person som vurderes i risiko for radikaliserings eller på annen måte betraktes som i risiko for kriminalitet. Men informasjonen og utvekslingen kan ikke brukes til å etterforske eller oppklare lovbrudd.³¹

Styrker/svakheter ved innsatsen:

Fordelen ved den danske modellen er muligheten for å arbeide forebyggende på bakgrunn av solide opplysninger om den enkelte, kombinert med velutviklet spesialkompetanse hos utvalgte ansatte (info-husene), som så kan veilede andre i og på tvers av institusjoner og etater. Dessuten er modellen mangfoldig og kan derfor brukes av allerede eksisterende kompetanser og kunnskaper på tvers av mange involverte aktører. Samarbeidet mellom praktikere og akademikere styrker også både kunnskapen bak innsatsen samt forskernes mulighet for adgang til praksisfeltet og informasjon til bruk i forskning – som igjen styrker praktikernes innsats. Videre gjør modellen det mulig i stor utstrekning å anvende sosiale ytelser, som det allerede er økonomisk dekning for, ettersom de er en del av det almene kommunale velferdssystem.

Ulempen ved denne praksisen og modellen er at myndighetene har ekstremt vide fullmakter. Lovgivningen er utformet på en slik måte at det kan være ugjennomsiktig for borgeren hva som reelt utveksles informasjon om og til hvem. Myndighetene kan for eksempel utveksle opplysninger muntlig fremfor skriftlig, noe som gjør det umulig for en borger å få innsikt i den utvekslede informasjonen og dermed opprettholde sin rettssikkerhet. Det kan også være vanskelig å fastsette hvor grensen går for myndighetenes overvåkning av den enkelte, i kraft av at statens 'forpliktelse' til å beskytte den enkelte mot selvskadende adferd. Hva innebærer dette og hvor går grensen? Videre har modellen også potensielle negative konsekvenser ved at det kan være vanskelig for praktikere på grunnplanet (f.eks. lærere eller utekontakter) å oppnå tillit blant unge – særlig i utsatte boligområder – ettersom de unge vet at disse samarbeider med politiet og potensielt etterretningstjenesten PET (ibid.). Dessuten er initiativer som er rettet mot en målgruppe som defineres som 'radikalisererte' problematisk, ettersom det stadig ikke (som beskrevet i kapittel 3) er noen endelig konsensus om hva radikaliserings er. Dette er et forhold som også gjør det svært vanskelig å evaluere innsatsen.

Den danske modellen tar utgangspunktet i individet, noe som avpolitiserer det at radikaliserings er knyttet til en politisk dagsorden, nemlig konflikter, terrorisme og frykten for den. Dette er en problematikk som ytterligere forsterkes ved en allestedsnærværende offentlig debatt som knytter ekstremisme og radikaliserings direkte til islam og muslimer. Disse sammenhengene kan medføre at innsatsen og den daglige mediediskurs smelter sammen, og hvor det verst tenkelige resultatet vil være en stigmatisering av en minoritetsgruppe. Dermed er det en reell fare for at forebyggelsen utvikler seg til en selvoppfylgende profeti (Gemmerli & Hemmingsen i Hemmingsen 2015).

³¹ For den fulle lovteksten, se <https://danskelove.dk/retsplejeloven/115>

7. Norske erfaringer og modeller for håndtering av voldelig ekstremisme

Mye av dagens norske policy og praksis for håndtering av voldelig ekstremisme er basert på de erfaringer og den forskning som ble gjort fra starten på 1990-tallet og frem til midten av 2000-tallet med håndtering av fremmedfiendtlig vold og høyreekstreme miljøer. Erfaringene og den forskningsbaserte kunnskapen er inngående beskrevet i en rekke forskningsrapporter, bøker og artikler, og summeres opp i rapporten *Forskning på forebygging av radikalisering og voldelig ekstremisme: En kunnskapsstatus* (Bjørge og Gjelsvik 2015, s. 40-72), samt i artikkelen «Right-Wing Extremism in Norway: Prevention and Intervention» (Fangen og Carlsson 2013). Vi vil derfor ikke gjenta dette i detalj her, men bare gi en kortfattet oppsummering.

Et viktig vendepunkt kom i 1991 etter en serie fremmedfiendtlige voldshendelser i tettstedet Brumunddal, hvor lokale arbeidsledige ungdommer gjennom flere år angrep, truet og trakasserte innvandrere og flyktninger, mens lokalt politi eller andre offentlige etater forholdt seg ganske passive. Kritiske medieoppslag og opptøyer i forbindelse med at innvandringsmotstanderen Arne Myrdal holdt et «folkemøte» i Brumunddal førte til at lokalsamfunnet ble sterkt stigmatisert. Et lokalt engasjement og en statlig finansiert «Aksjonsplan Brumunddal» ble et startpunkt for en sterk satsing på forskning og kunnskapsbaserte tiltak. En viktig lærdom var at treffsikre tiltak krever en god kartlegging av problemet, som i Brumunddals tilfelle viste seg å handle at en marginalisert del av ungdomsbefolkningen tok sin aggresjon og sitt sinne ut mot utlendingene i bygda. I stedet for å satse ensidig på antirasistisk fordømmelse og ytterligere marginalisering, pekte forskningen på at inkluderende tiltak overfor disse ungdommene var en mer effektiv medisin – noe som også viste seg å holde stikk.

Disse erfaringene fra Brumunddal bidro til utvikling tre viktige tiltak: «Veiledningstjenesten for lokalt arbeid mot rasisme og fremmedfiendtlighet», «bekymringssamtalen» og «Prosjekt Exit». Veiledningstjenesten bestod av 17 forskere og erfarne praktikere med ulike erfaringsbakgrunn (forebyggende politifolk, sosialarbeidere, konfliktmeglere og andre) med komplementær kunnskap. Kommuner som hadde behov for bistand med å håndtere et problem knyttet til fremmedfiendtlig vold eller gjengproblemer, kunne på relativt kort varsel få hjelp, vanligvis med et team på to fagpersoner som kunne bistå med problemanalyse og veiledning om mulige virkemidler. UDI administrerte ordningen og dekket kostnadene for 1-2 dagers veiledning. Mer enn 20 kommuner fikk slik bistand i løpet av andre halvdel av 1990-tallet. Den norske veiledningstjenesten inspirerte til liknende satsinger i flere andre land, som Danmark og Tyskland (Fangen & Carlsson 2013).

På midten av 1990-tallet utviklet dessuten forebyggende tjeneste ved Manglerud Politistasjon i Oslo en dialogbasert metodikk for «bekymringssamtaler» med ungdom som var involvert i det høyreekstreme Viking-miljøet på Nordstrand i Oslo, hvor også foreldrene ble trukket inn i de forebyggende samtalene. Målsetningen var å kartlegge årsakene til at ungdommene trakk inn i disse miljøene, og å bevisstgjøre dem og foreldrene om konsekvensene å fortsette på denne veien. Dette viste seg å være et meget effektivt virkemiddel for å få ungdommene til å trekke seg

ut av ekstremistmiljøet, ikke minst når det ble kombinert med etablering av nettverksgrupper for foreldre til disse ungdommene. Metodikken for bekymringssamtaler ble senere standardisert av Politidirektoratet, og inngår i verktøykassen til politiet over hele landet, og benyttes på et bredt spekter av bekymringsvekkende atferd blant ungdom. PST har også gjort dette til et sentralt verktøy i deres forebyggende innsats mot ekstremisme.

En tredje nyvinning var etableringen av Prosjekt Exit i 1996-97. Prosjektet var basert på lærdommene fra Brumunddal og metodene med bekymringssamtaler og foreldrenettverksgrupper, samt Tore Bjørgos forskning på hva som får ungdom til å gå inn i og trekke seg ut av ekstreme grupper (Bjørge 1997, kap. 6). Forskningen viste at mange av de prosessene som bringer ungdommer inn i høyreekstreme miljøer, kan påvirkes. Ikke bare er det mulig å redusere motivasjonen for å gå inn i ekstreme grupper; det er også mulig øke motivasjonen for å trekke seg ut for de som deltar i slike grupper, og å redusere hindringene for å forlate miljøet. Exit-prosjektet hadde tre målsetninger:

1. å gi praktisk bistand og hjelp til personer som ønsket å trekke seg ut av rasistiske og høyreekstremistiske miljøer
2. å hjelpe foreldre til å få sine barn ut av slike destruktive miljøer gjennom bl.a. etablering av foreldrenettverk
3. å gi kompetanse til politi, kommuner, skoler og frivillige organisasjoner om exit-prosesser og hvordan de kan arbeide for å få ungdom ut av slike miljøer.

Det norske exit-prosjektet var ganske vellykket når det gjaldt punkt 2 og 3, men lyktes ikke fullt ut med det første punktet om å gi bistand til avhoppere. Det fungerte godt i det lokale Exit-prosjektet i Kristiansand, men ikke like godt ellers i landet. Derimot lyktes denne bistanden til avhoppere meget godt i den svenske avleggeren av Exit (etablert i 1998), hvor de som drev prosjektet selv hadde bakgrunn som avhoppere fra det nazistiske miljøet (se forrige kapittel). Exit-modellen har også spredte seg fra Norge via Sverige til andre land, bl.a. Tyskland, Finland, Nederland, Storbritannia og USA. Det viktigste bidraget til Exit-prosjektet var å vise at det er mulig å få deltakere i ekstreme miljøer til å trekke seg ut, og at det er nyttig å gjøre exit-innsats til et sentralt element i en helhetlig strategi mot voldelig ekstremisme og terrorisme (Bjørge & Horgan 2009; Bjørge 2013).

Erfaringene med innsats for å løse opp høyreekstremistiske ungdomsmiljøer på 1990- og starten av 2000-tallet viste også at det var helt nødvendig å utvikle ulike former for samarbeid på tvers av kommunen, politi, frivillige organisasjoner, forskere og foreldregrupper (Bjørge & Carlsson 1999, Fangen & Carlsson 2013, Carlsson 2017). De gode erfaringene med slikt tverretattlig samarbeid ble overført til håndtering av andre former for kriminalitet og problematferd blant ungdom, ikke minst innsats mot kriminelle ungdomsgjenger. I økende grad skjedde dette tverretattlige samarbeidet innenfor rammen av SLT (Samordning av Lokale kriminalitetsforebyggende Tiltak), en modell som er inspirert av det danske SSP-samarbeidet. Kommunalt ansatte SLT-koordinatorer fikk ansvar for å samordne den tverretattlige innsatsen (mer om dette nedenfor). Skolen og fritidsorganisasjoner utgjorde en del av den naturlige arena de unge ferdes i, hvor lærere, ungdomsarbeidere og andre ansatte hadde inngående personkunnskap om de unge

og deres foreldre. Sosialarbeidere, politi, rettsvesen og kommune var involvert i innsatsen, og disse aktører kunne derfor, sammen med tillitsfulle og samarbeidsvillige foreldre, på bakgrunn av en detaljert kunnskap om deltakernes alder, kriminelle aktiviteter, graden av ideologisk overbevisning, sosiale miljø, fritidsinteresser og familieforhold, samarbeide om å skape en felles innsats. Dessuten hadde politi og rettsvesen kjennskap til de handlingene av voldelige eller kriminelt karakter som ungdommene kunne være involvert i, og omstendighetene omkring disse handlingene. Derfor var det med utgangspunkt i solid informasjon og gode samarbeidsrelasjoner mulig å utarbeide en strategi som kunne påvirke den enkelte livsløp og tilværelse, og de sosiale miljøene omkring ham eller henne (Carlsson & Haaland 2004, Fangen & Carlsson 2013, Carlsson 2017).

Strategiene gikk ofte ut på at ledende figurer i miljøet ble satt ut av spill gjennom tiltale, dom og fengsling for lovbrudd, samtidig som ungdomsarbeidere, skole og frivillige organisasjoner satte positive integreringstiltak inn mot ungdommer i utkanten av miljøet. De fikk tilbud om å delta i fritidsaktiviteter, utdanning og jobb. Dette var tiltak som i stor utstrekning medvirket til at miljøene med tiden gikk i oppløsning (Carlsson 2017).

Den økende trusselen fra islamistisk terrorisme i Europa fra midten av 2000-tallet skapte behov for ny satsing i arbeidet med å forebygge og bekjempe voldelig ekstremisme. Regjeringens første handlingsplan mot radikaliserings og voldelig ekstremisme ble lansert i desember 2010. Den var relativt generell og inneholdt ikke så mye nytt. Den reviderte handlingsplanen som ble lagt fram i juni 2014 var betydelig mer konkret og ambisiøs, og inneholdt flere nysatsinger. Handlingsplanen er dynamisk og blir oppdatert fortløpende etter behov. Denne nye handlingsplanen må ses på bakgrunn av at voldelig ekstremisme og terrorisme i 2014 framsto som et langt mer alvorlig problem for det norske samfunnet: 22. juli-angrepene og de mange norske syriaferne gjorde at både høyreekstrem og islamistisk terrorisme nå fikk langt større aktualitet, og motiverte til sterkere innsats fra flere sektorer på nasjonalt og lokalt nivå. Tilbakemeldingene fra praksisfeltet er at handlingsplanen nå har blitt et nyttig hjelpemiddel i arbeidet mot ekstremisme.

Flere av tiltakene i handlingsplanen gikk ut på å styrke den regionale kompetansen på håndtering av ekstremisme, særlig i helsesektoren. De fem regionale ressursentrene om vold, traumatisk stress og selvmordsforebygging (RVTS), støttet av Nasjonalt kompetansesenter om vold og traumatisk stress (NKVTS), fikk i oppgave utvikle og formidle kompetanse og behandlingstilbud både overfor ofre for terror og borgerkrig, men også opp mot personer som har deltatt i voldelig ekstremisme og som fremmedkrigere. RVTS har også fått en sentral rolle i tiltak 23 i regjeringens handlingsplan mot radikaliserings og voldelig ekstremisme når det gjelder kommunale og interkommunale nettverk for ivaretagelse av returnerte fremmedkrigere og deres familier. Det er gjennomført kompetanseheving, igangsetting og vurdering av tiltak, veiledning og evaluering med beslutningstakere og praktikere som målgruppe. RVTS har også blant annet

bistått Østfold-kommunene Moss, Halden og Sarpsborg med å utvikle gode kommunale rutiner for ivaretagelse av returnerte fremmedkrigere og deres familier.³²

RVTS Øst i samarbeid med Helsedirektoratet, Regionssenter for barn og unges psykiske helse, og (fra høsten 2017) Kriminalomsorgen, står bak kunnskapsportalen www.utveier.no. Dette er en ressurside som primært skal bistå det tverretatlige hjelpeapparatet med bred kompetanse på en rekke områder ekstremisme og radikaliserings. Portalen inneholder nå også relevant informasjon om håndtering av hjemvendte fremmedkrigere. De fem RVTS-regionene driver også kursing av de lokale hjelpeapparatene nedover i systemet. Ettersom RVTS har sin forankring i helsesektoren, har de psykososiale dimensjonene fått en fremtredende plass, bl.a. med vekt på opplæring i traumekompetanse.

Rundt halvparten av landets kommuner har etablert SLT-modellen for samordning av lokale kriminalitetsforebyggende tiltak, hvor en SLT-koordinator samordner innsatsene fra ulike kommunale etater, skole, helse og politi. Det er imidlertid stor variasjon fra kommune til kommune hvilken stillingsprosent, ressurser og mandat SLT-koordinatorene får. I mange kommuner har SLT-samarbeidet vært sentralt i innsatsen mot ekstremisme generelt og utfordringen med utreisende og hjemvendte fremmedkrigere spesielt. Samtidig har SLT-modellen en begrensning ved at den i utgangspunktet retter seg mot ungdom under 18 år, men de fleste syriafarere er unge voksne i 20- og 30-årene (Lid et al. 2016).

Et viktig tiltak i Handlingsplanen fra 2014 var at politidistriktene skulle få en egen radikaliseringskontakt med ekstremisme som spesialfelt. Denne personen skal særlig skal være et bindeledd mellom Politiets Sikkerhetstjeneste (PST), lokalt politi og kommunene, og ikke minst SLT-koordinatorene der de finnes. Vedkommende skal formidle relevant informasjon både fra PST ned til det lokale nivået, og fra det lokale nivå opp til PST sentralt eller lokalt. En del av radikaliseringskontaktene har lang erfaring fra lokalt forebyggende politiarbeid, og arbeider ofte individrettet mot personer på vei inn i ekstreme grupper, overfor personer som allerede er aktive ekstremister, eller på vei ut, blant annet hjemvendte fremmedkrigere. Radikaliseringskontaktene har det kommunale forebyggingsapparatet (spesielt SLT-koordinatorene der de finnes) og lokalt politi som nære samarbeidspartnere.

En annen viktig utvikling er at PST de siste årene har blitt betydelig mer utadrettet, og gir i større grad enn tidligere informasjon, råd og innspill overfor lokale myndigheter og praktikere.³³ I Regjeringens handlingsplan mot radikaliserings og voldelig ekstremisme har det kommet inn et punkt 22 om varsling ved hjemkomst av personer som har deltatt i fremmedkrigervirksomhet. Her fremgår det at PST har etablert rutiner for å varsle hjemkommunene når fremmedkrigere kommer tilbake til Norge, og at rådmannen er det lokale varslingspunktet. Det har lenge vært et stort savn fra kommuner som har hatt utreiste fremmedkrigere at PST har vært svært

³² <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/status-for-oppfolging-av-handlingsplan-mot-radikaliserings-og-voldelig-ekstremisme2/id2579415/>, punkt 23.

³³ Dette ligner på den utviklingen som startet i Danmark noen år tidligere, hvor Politiets etterretningstjeneste (PET) engasjerte seg svært aktivt opp mot den forebyggende innsatsen ute i kommunene.

tilbakeholdne med informasjon, noe som har gjort det vanskelig for kommunene å vite hvem som har reist ut, hvem som har kommet tilbake, og hvilke tiltak det er behov for. Denne nyordningen skal bidra til å møte dette informasjonsbehovet. Våre tilbakemeldinger tyder imidlertid på at det fortsatt er stor variasjon rundt om i landet i hvor godt dette fungerer.

En av de viktigste nysatsingene fra 2015 og fremover er at Kriminalomsorgen startet utvikling av en mentorordning for radikaliserede innsatte, hvor terrordømte, syriafarere og personer i risikozonen for radikalisering er hovedmålgruppen.³⁴ De første mentor-relasjonene startet våren 2016. Foreløpig er det færre enn ti innsatte som deltar i mentorordningen, men antallet forventes å øke etter hvert som stadig flere hjemvendte fremmedkrigere som nå er på ulike stadier i rettsprosessen, blir domfelt og kommer inn til soning.

Parallelt med kriminalomsorgens mentorordning har en rekke kommuner også startet med å utvikle sine egne mentorordninger etter litt ulike modeller, til dels i samarbeid med RVTs. En utfordring er å få samkjørt kriminalomsorgens og kommunenes mentorsystemer, slik at løslatte innsatte kan beholde sine etablerte mentorer når ansvaret overføres til kommunene. Slike avtaler er inngått noen steder, men en nasjonal samordning er ikke helt på plass ennå.

Hvordan passer hjemvendte fremmedkrigere inn i den etablerte praksis i Norge?

Beskrivelsen ovenfor rommer en rekke erfaringer, muligheter og måter å håndtere på som også er aktuelle for hjemvendte syriafarere, samtidig som det også er en rekke forhold som kritisk må gjennomtenkes. I forlengelsen av dette må det vurderes om det er behov for å utvikle nye tiltak og strukturer, eller om dette er utfordringer som kan håndteres innenfor de strukturene og metodene som allerede er etablert.

Når vi ser på den tidligere innsats, fremstår det at detaljert informasjon om målgruppene og dens aktiviteter har stor betydning for å kunne identifisere aktuelle innsatser og hvilke aktører som er relevante i hvilke sammenhenger. Sammenligner man den tidligere høyreekstremistiske målgruppen med syriafarere som den nye målgruppen, er det flere markante forskjeller som må tas høyde for: Det gjelder målgruppens alder, (u)vissheten om eventuelle forbrytelser de kan ha begått og alvorligheten av disse, den enkeltes ideologiske overbevisning, hvilket trusselnivå han/hun potensielt utgjør, psykososiale utfordringer, og ikke minst de problemer der kan vise seg når det gjelder etableringen av tillitsfulle samarbeidsrelasjoner mellom representanter for myndigheter og den enkelte samt hans/hennes pårørende.

Første utfordring er vanskeligheten ved å dokumentere hva den enkelte faktisk har deltatt i. De fleste hjemvendte syriafarere er dømt for deltakelse i en terrororganisasjon eller terrorforbund,

³⁴ Dette er tiltak 18 i Handlingsplanen, se <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/status-for-oppfolging-av-handlingsplan-mot-radikalisering-og-voldelig-ekstremisme2/id2579415/>

noe som etter gjeldende lovgivning ikke har vært så vanskelig å bevise. Men det er vanskeligere å få sikker kunnskap om hvilke konkrete handlinger vedkommende har deltatt i, for eksempel alvorlige brudd på menneskerettigheter, krigsforbrytelser eller terrorhandlinger. Dette er særlig en utfordring for rettsapparatet som skal dømme, men det har også relevans for prosessen gjennom soning og tilbake til samfunnet. Det er også svært begrenset hva aktørene som skal stå for mye av rehabiliteringen under og etter soning kan få vite om den enkeltes bakgrunn, hva som har motivert utreise til Syria/Irak og retur, og ikke minst hva vedkommende har vært med på.

Selv om motivasjonen for utreise kan variere, har mange av syriafarerne hatt en forståelse av at Vesten har vært i krig med Islam, og at denne opplevde fiendtligheten mot Islam også forbindes med norske myndigheter. Dette kan gjøre det vanskeligere og mer tidskrevende å etablere den tillitsbaserte relasjonen som er helt avgjørende for iverksettelse av en rehabiliteringsinnsats. Det som skjer i relasjonene mellom de ansatte i fengsel og de hjemvendte innsatte under soning vil derfor kunne ha stor betydning for hvilken tillit disse personene vil kunne etablere til de som skal hjelpe dem videre i rehabiliteringsprosessen under og etter løslatelse. Det gjelder både mentorer, NAV, helsepersonell og andre i det offentlige hjelpeapparatet. En utfordring er at praktikere innenfor ulike etater ofte har manglende kunnskap om den konteksten denne målgruppen har vært del av, kombinert med manglende innsikt om Islam generelt, og ikke minst hva som er vanlige versus ekstreme uttrykk for religiøs utøvelse. Hvis vanlig religiøs praksis feiltolkes som uttrykk for islamistisk ekstremisme, kan det virke undergravende på tillitsforholdet fra begge sider. Vi kommer nærmere inn på dette senere i dette kapitlet.

Dagens fremmedkrigere skiller seg fra den tidligere generasjonen av unge høyreekstremister når det gjelder alderssammensetning og ulike typer problematikk, noe som krever nytenkning når det gjelder hvilke instanser og etater som er relevante for å håndtere dem etter eventuell endt soning. Det kommunale apparatet kunne håndtere 1990- og 2000-tallets høyreekstreme ungdommer fordi de fleste var under 18 år, som er kjernegruppen for den vanlige kommunale kriminalforebyggende innsatsen. Da var skoler, ungdomsarbeidere, fritidstilbud og SLT sentrale forebyggings- og integreringsaktører. Til sammenligning er de norske militante islamister og syriafarere typisk i alderen fra 20-årene til midten av 30-årene (snittalderen er 27,5 år ifølge PSTs kartlegging) og derfor utenfor rekkevidden av det meste av det kommunale virkemiddelapparatet. Derfor er kommunene ikke den rette instans å pålegge hovedansvaret for innsatser rettet mot hjemvendte syriafarere, hevder spesialrådgiver i Kommunesektorens organisasjon KS, Yngve Carlsson (2017). Kommunene har en vesentlig rolle å spille i forhold til den almene kriminalforebyggende innsats – dvs. forebyggelse av ekstremisme og kriminalitet blant unge *under* 18, så vel som etter den enkeltes endte soning. SLT-modellen er imidlertid i de fleste kommuner begrenset til å samarbeide om ungdom under 18 (enkelte kommuner har utvidet til 23 år), noe som er en betydelig begrensning i arbeidet mot ekstremisme (Lid et al. 2016). De hjemvendte syriafarerne vil etter avsluttet soning være vesentlig eldre enn dette.

Kommunene spiller likevel en vesentlig rolle i samarbeidet omkring oppfølgingen av hjemvendte syriafarere og deres behov for hjelp til bolig, medisinsk oppfølging og lignende. De deler av velferdssystemet som typisk vil komme i berøring med hjemvendte syriafarere er

instanser som er plassert under NAV samt helsevesenet. I de fleste kommuner har de ansatte trolig ingen erfaring med eller trening i å håndtere de særlige utfordringer som denne målgruppen kan ha. Dermed kan de ha vanskelig med å identifisere hvilke særlige hensyn de bør ta hvis klienten utgjør en risiko eller har ekstraordinært behov for hjelp (Carlsson 2017).

Noen kommuner har likevel kommet ganske langt med å arbeide med (potensielle) syriafarere og deres familier. De har utviklet en grad av lokal kompetanse og strategier for innsatsen, og har kanskje også tidligere erfaringer å bygge på når det gjelder å arbeide opp mot ekstremistmiljøer. Dette har sammenheng med rekrutteringsmønstrene. Selv om noen få har kommet i kontakt med de militante islamistmiljøene gjennom sosiale medier, har det aller meste av rekrutteringen gjennom allerede etablerte vennenettverk og sosiale bekjentskaper, noe som igjen har hatt en lokal geografisk forankring. I Norge har de fleste syriafarerne kommet fra kommuner rundt Oslofjorden, særlig Fredrikstad/Sarpsborg, Oslo, Bærum, Nedre Buskerud, Vestfold-byene, Grenlandsområdet, samt noen spredte tilfeller på Sør- og Vestlandet og i Trøndelag. Noen få av de større kommunene har hatt så mange saker at de har opparbeidet omfattende erfaring og kompetanse på å håndtere fremmedkrigere og andre ekstremister, og ikke minst følge opp deres familier. Disse få kommunene vil i stor grad klare å håndtere også denne nye gruppen på egen hånd. Enkelte kommuner (f.eks. Fredrikstad, Sarpsborg og Kristiansand) har opprettet en operativ koordineringsgruppe som kan settes inn i alvorlige saker. Slike grupper kan også ha en rådgivningsfunksjon for de kommunale virksomhetene, og har også ansvar for å utvikle arbeidet på feltet. Denne beredskaps- og veiledningsfunksjonen skal sikre bedre ivaretagelse av både mindre og mer alvorlige enkeltsaker, og følge opp ansatte (Lid et al 2026).

Men det er lite realistisk at mindre kommuner som kanskje bare mottar en enkelt hjemvendt fremmedkriger, selv skal kunne inneha den kompetansen som trengs for å kunne ivareta og rehabilitere denne spesielle typen klienter. Alle kommuner vil kunne følge opp med «standardpakken» fra NAV med bolig, opplæring, arbeidstiltak og helsetjenester, men i tillegg vil personer med en så ekstrem(istisk) bakgrunn vanligvis ha behov for mer spesialisert oppfølging som ligger utenfor de mindre kommunene selv kan forventes å kunne levere. Her er de fem RVTS-regionene (Regionalt ressurscenter om vold, traumatisk stress og selvmordsforebygging) godt plassert til å kunne levere mye av den oppfølgingen som trengs, ikke minst når det gjelder traumebehandling av personer som har vært utøvere eller ofre for vold, eller vært påvirket av ekstremistisk ideologi. RVTS-regionene har brukt mye ressurser de siste årene på å bygge opp slik kompetanse og samle erfaringer, og vil ha en nøkkelrolle med å bistå kommunene.

Håndteringen av hjemvendte syriafarere i fengsel

Som tidligere nevnt har ca. 40 av de rundt 100 norske syriafarerne returnert til Norge. De fleste av disse returnerte i 2014/2015, og returene har vært sterkt avtagende etter dette.³⁵ Hovedutfordringen vil i årene fremover være å håndtere de hjemvendte før, under og etter soning. De første av disse er allerede løslatt etter ferdig soning, flere nærmer seg løslatelse, og

³⁵ Dette ifølge kommunikasjon med PST 30.11.2017.

antallet løslatte vil øke de kommende årene. Selv om bare sju er dømt så langt, med dommer på mellom 4,5 og åtte års fengsel (noen av disse dommene er ennå ikke rettskraftige), er det tatt ut siktelse mot nærmere 30 personer med relaterte saker. Dermed blir det fremover en betydelig utfordring med å rehabilitere dømte syriafarere og andre ekstremister. Virkelig rehabilitering vil i praksis ikke kunne skje for etter avsluttet soning, men innsatsen for å forberede dette må starte lenge før, og fortrinnsvis allerede fra soningen starter. Dette innebærer at Kriminalomsorgen – og spesielt fengslene – vil måtte stå for den viktigste innsatsen med å håndtere denne gruppen de første årene etter at de returnerer til Norge. Fengslene har ansvar for gjennomføring av straffen og for å beskytte samfunnet mot eventuelle trusler (inkapasitering), men også med å legge til rette for rehabilitering ved at de innsatte blir best mulig forberedt på et liv ute i samfunnet etter soning. I dette avsnittet vil vi på bakgrunn av intervju av flere fagpersoner på feltet gå ytterligere inn på noen problemstillinger som særlig gjelder Kriminalomsorgens sentrale rolle.

Fengselsmyndigheter rundt om i verden har valgt ulike strategier for å håndtere innsatte dømt for terrorrelaterte forbrytelser (se kap. 5). Noen land har valgt å samle denne kategorien innsatte i egne avdelinger, strengt adskilt fra vanlige innsatte. Fordelen er at man reduserer risikoen for at disse ideologiserte fangene skal radikalisere og rekruttere andre innsatte, og man kan samle og bygge opp kompetanse blant de ansatte som arbeider på disse spesialavdelingene. Ulempen med denne strategien er at det blir vanskeligere for de som blir plassert i et slikt sterkt ideologisk fangefellesskap å kunne bryte ut av gruppen og bli reintegrert tilbake til samfunnet. Norske fengselsmyndigheter har valgt den motsatte strategien ved å skille terrordømte innsatte fra hverandre ved å spre dem mest mulig til ulike fengselsanstalter rundt om i hele landet. Dette er mulig fordi det er et relativt lavt antall innsatte dette gjelder i Norge. Fordelen er at dette bryter gruppetilhørigheten til ekstremistmiljøet de tilhørte og utsetter dem for andre impulser og virkelighetsbilder. Trolig bedrer dette mulighetene for reintegrering. Men strategien har også noen ulemper. Det kan medføre en viss risiko for spredning av ekstremistiske ideer til vanlige innsatte. Men den største ulempen er trolig at det må bygges opp kompetanse på denne spesielle kategorien innsatte i mange fengsler rundt om i hele landet – selv om fengslene bare har en enkelt innsatt som har bakgrunn som fremmedkriger eller er dømt for terrorisme. Dette utløser et betydelig opplæringsbehov i den norske kriminalomsorgen, som allerede er sterk presset når det gjelder personaldekning. Likevel er dette en fornuftig ressursprioritering sett i lys av de overveiende positive virkningene av å spre denne kategorien innsatte framfor å samle dem.

I kapittel 5 fokuserte vi på noen av de generelle sammenhenger i fengslet som kan øke sikkerheten for de ansatte, men også noen av de forhold som har betydning for den innsattes motivasjon til å forsterke eller utvikle kompetanser som kan styrke muligheten for et ikke-kriminelt liv etter endt soning. Fengselsmyndighetene har generelt en rekke muligheter for å motivere innsatte til å delta i kurs og utdannelser ved å gi den innsatte ekstra privilegier og/eller sanksjoner avhengig av den innsattes vilje til samarbeide – under forutsetning av at den innsattes rettigheter til enhver tid overholdes (Ganor 2013). Disse mulighetene bør også i denne sammenheng utnyttes og planlegges inn i de strategier som legges for hjemvendte syriafarere.

'I Norge straffes forbrytelsen, mens forbryteren søkes rehabilitert', sa en av de forskere som er intervjuet til rapporten,³⁶ om norsk fengselspraksis og tankene bak den. Norge har i utgangspunktet et velfungerende fengselssystem og en praksis som i høy grad tar sikte på å rehabilitere de innsatte, hvilket også bekreftes av at kun 20% av løslatte fra norske fengsler kommer tilbake til fengsel. Dette er en lav prosentsats også i en skandinavisk sammenheng, selv om forklaringen på den lavere tilbakefallsprosenten i Norge også har å gjøre med andre årsaker enn at rehabiliteringsarbeidet i norske fengsler er så mye bedre enn i andre land (Graunbøl et al. 2010: 46-48).

Som en ansatt ved Kriminalomsorgens høgskole og utdanningssenter KRUS forteller, er den norske fengselsmodell basert på tillit. De ansatte søker å styrke og rehabilitere den innsattes tillit til seg selv og andre. Det er dermed en etablert praksis å søke og styrke de innsattes tillit og mestring av sosiale av situasjoner og utvikling av nye formelle kompetanser med sikte på å gi den innsatte mulighet for å skaffe seg en annen posisjon etter endt løslatelse enn den han eller hun hadde før fengslingen.

Kriminalomsorgens særlige prioritering av utviklingen av tillit hos den innsatte avspeiles allerede i ansettelsesprosedyren av fengselspersonell, hvor der er fokus på den enkeltes egnethet og evne til å etablere tillitsfulle relasjoner til de innsatte. Nettopp den innsattes opplevelse av å bli vist tillit vil også medvirke til å styrke den enkelte følelse av tilhørighet, hvilket er av stor betydning for å motivere eller fastholde den innsattes ønske om å bli en del av det norske samfunnet. Derfor er det også med reintegrering for øye viktig å identifisere de forhold som førte den enkelte til å reise til Syria i utgangspunktet. En slik bakgrunnskunnskap er nødvendig for å utvikle en målrettet strategi for den enkelte innsatte og den videre veien tilbake til samfunnet.

De ansatte bør dessuten gis spesiell opplæring når det gjelder kunnskap om denne aktuelle målgruppen med radikale islamister, og å øke de ansatts bevissthet om adferd, spørsmål, utsagn og ikke minst kroppsspråk som kan forsterke følelsen av inkludering eller ekskludering. Den gradvis hardere tonen i den norske innvandringsdebatten i de senere år gjør nettopp emner som tilhørighet ømtålige. Som den ansatte ved KRUS påpekende, er det en stor forskjell på ordlyden hvis en ansatt spør en innsatt 'hvem er du?' fremfor 'hvor kommer du fra'? Ved å spørre 'hvem er du', lar den ansatte det være opp til den innsatte selv å definere hvordan han eller hun vil presentere sig. Forhold og detaljer som disse er viktig overfor målgruppen. Personalet i fengslene i hele landet bør derfor motta ekstra undervisning i interkulturell dialog, religiøs praksis, Islam, uttrykk for posttraumatisk stress og andre psykiske lidelser, samt samtale/spørreteknikker. Undervisning og utviklingen av manualer bør legge grunn for en felles praksis i fengselssystemet, ettersom spesielle kategorier av fanger sitter spredt i norske fengsler og flyttes rundt på tvers av landet. Kunnskap om slike forhold kan medvirke til å rehabilitere den innsatte, men også dempe risikoen for den ansatte. Jo mer de ansatte vet om de innsattes særlige kulturelle, psykososiale, personlige forhold og risikofaktorer, jo lettere er det for dem å opptre på

³⁶ Personvernombudet har pålagt oss å anonymisere disse intervjuobjektene, selv om de selv ikke har noe ønske eller behov for dette.

måter som kan medvirke til – over tid – å etablere en tillitsfull relasjon til den innsatte. Dette synes å ha betydning for at andre innsatser lykkes – og dermed også i vesentlig grad forsterke den ansattes sikkerhet.

Videre pekte en ansatt ved KRUS også på nødvendigheten av å utdanne personalet i å identifisere ekstrem utøvelse av religion, hvordan de skal håndtere dette, samt betydningen av at det i systemet er personer med spesiell kompetanser om håndteringen av hjemvendte syriafarere. Da kan de ansatte reflektere sammen med ressurspersonen når de observerer endringer hos den innsatte og sørge for at endringer registreres i systemet. Ressurspersonen skal kunne samle informasjon om, hvis og når noe særlig er under oppseiling, og skal kunne videreformidle informasjon til høyere nivå om en innsatt utgjør en fare, og gi råd om vedkommende bør flyttes, isoleres eller lignende.

Der er dessuten en forventning i Kriminalomsorgen om at de ansatte har bevisste holdninger og refleksjoner om forhold som integrasjon og rehabilitering av de innsatte, noe som KRUS ytterligere forsterker via løpende å (etter)utdanne personalet på. Som en ansatt ved KRUS også påpekte, skjer det iblant uheldige episoder hvor fengselsbetjenter har tatt bønnetepper, Koranen og andre religiøse gjenstander fra innsatte i et forsøk på å hindre hva enkelte betjenter på misforståtte måter har oppfattet som 'tegn på radikalisering'. Slike feilslåtte 'løsningsmodeller' og reaksjonsmåter har direkte skadelige virkninger, fordi den innsatte derved blir diskriminert, noe som naturlig nok øker den innsattes frustrasjon og ønsker om å motarbeide systemet. I tillegg til å potensielt skape generell mistillit til alle ansatte, blir enkeltepisoder av denne art også hurtig til generelle narrativ blant innsatte, noe som igjen styrker en 'oss-dem'-tankegang.

Diskriminering av innsatte på grunn av etnisk bakgrunn, religiøs overbevisning eller liknede er spesielt viktig å håndtere i en fengselssammenheng. Forskjellsbehandling kan føre til at den innsatte som behandles nedlatende og utsettes for diskriminering, potensielt vil reagere med frustrasjon, sinne, hat og/eller ønsker om hevn. Derfor er det viktig at emner som rasisme, diskriminering, internasjonal politikk og forskjellige oppfattelser av den politiske dagsorden blir emner de ansatte får mulighet for å diskutere med ressurspersoner ved KRUS. Dette kan gi fengselspersonalet innspill til hvor forskjellige for eksempel USAs utenrikspolitikk kan oppfattes fra forskjellige posisjoner rundt omkring i verden.

Dessuten understreket alle vi har intervjuet betydningen av å få imamer fast tilknyttet fengslene, fortrinnsvis imamer som – hvis og når dette blir mulig - er utdannet i Norge. Det har kommet inn som et eget tiltak 16 i handlingsplanen at Kriminalomsorgen skal etablere et team av livssynsmedarbeidere, men dette er ennå ikke ferdig utviklet og iverksatt. Imamene bør uansett bakgrunn motta et ekstra utdanning og oppfølging i regi av KRUS om de særlige forhold som gjør seg gjeldende når imamen arbeider i en norsk fengselskontekst.³⁷ Imamer i fengslene er av særlig betydning for at de innsatte som er kommet retur fra Syria/Irak skal få mulighet til å diskutere religiøse spørsmål med en autoritet på området, noe som kan kontekstualisere både deres religiøse overveielser, men også andre relaterte temaer. Det store spørsmålet forblir likevel

³⁷ Her kan man også trekke på Forsvarets nyttige erfaringer og vurderinger ved ansettelse av feltimamer.

ubesvart: Hvem skal avgjøre hvilken retning innenfor Islam imamen skal representere? Hvem skal betale imamen? Og hvem avgjøre om han er moderat?

Et annet forhold som KRUS-medarbeiderne påpeker som viktig, er den vedvarende vurderingen av den innsatte. Den innsattes progresjon blir allerede i dag løpende vurdert i forhold til sikkerhet og hans eller hennes personlige utvikling. Kriminalomsorgen har hovedansvaret for dette, men har så langt ikke gjort bruk av dedikerte kartleggingsverktøy for risikovurdering av ekstremister, som VERA2 eller ERG22+. Risikovurderingen skjer gjennom en grad av samarbeid med PST og politiet om hvilken risiko som knyttes til den enkelte, særlig når det nærmer seg løslatelse. Det er nå etablert koordineringsmøter og oppfølgingsplaner for hva den enkelte skal oppfylle for med tiden å bli overført til soning under lavere sikkerhetsnivå. Dette har sammenheng med at den innsatte kan bli utbrent hvis vedkommende har utvist god progresjon, men likevel holdes fast på høysikkerhetsavdeling. En mulig praksis kunne være at alle som kommer retur fra Syria eller har en terrordom, screenes ved hjelp av kartleggingsverktøyet VERA2 eller andre kartleggingsverktøy som omtales tidligere i rapporten.

For å sikre en høy grad av profesjonalitet bør de som foretar kartleggingen, være et team med tverrfaglig kompetanse, som inkluderer både fengselspersonell, psykolog og eventuelle andre relevante fagpersoner. Vurderingen bør ikke foretas av en enkelt betjent, og vurderingen skal foregå jevnlig. En slik vurdering vil således både kunne dokumentere den innsattes progresjon over tid, og om den enkelte skal nedgraderes i sikkerhetsnivå. Videre vil det også være mulig å identifisere den innsattes utfordringer, sosial og personlig mestring, utdanning og andre forhold. Vurderingen skal foretages på bakgrunn av informert samtykke og kan potensielt være en del av en domfellelse, hvorved den enkelte får plikt til å gjennomgå den type risikovurdering. Dette er en praksis som både Storbritannia og Nederland har implementert, noe som er omtalt tidligere i rapporten.

Overgangen fra fengsling til løslatelse skal dessuten være nøye planlagt. Det vil si den løslatte skal følges opp, og det skal innen løslatelse være en kontakt til NAV, en plan for arbeid eller utdanning, bolig og eventuell kontakt til en psykolog og mentor. Videre bør der også være en instans som i en fastsatt tidsperiode risikovurderer ham/henne etter endt løslatelse. Hjemvendte syriafarere kan forvente lange fengselsstraffer og kan derfor forventes å gjennomgå ganske store identitetsforandringer under soning. Dette kan gjøre det enda vanskeligere å (gjen)finne en plass i samfunnet etter endt soning. Her kan en mentor være en hjelp.

Etablering av en mentorordning for personer domfelt for terrorrelaterte forhold og innsatte som er sårbare for radikaliserings og rekruttering er en av Kriminalomsorgens viktigste satsinger overfor denne gruppen. Ordningen ble iverksatt i 2016. Da ble det også rekruttert og gitt opplæring til et mentorkorps med ulike kompetanser og erfaringsbakgrunner. KRUS har startet opp med å evaluere mentorordningen, men det er foreløpig for tidlig å trekke noen konklusjoner om hvordan den fungerer.

Kriminalomsorgens mentorordning har flere formål. Den skal forebygge eller motvirke at personen aksepterer eller oppmuntrer andre til bruk av vold for å nå politiske mål (radikalisering), og bidra til at vedkommende bryter kontakten med andre ekstremister (disengagement). Samtidig skal mentorene også bidra til prosessen med at den innsatte skal finne soningsforløp mentorforholdet kan fortsette i tiden etter løslatelse. Som nevnt har en rekke kommuner etablert sine egne mentorordninger. Det arbeides derfor med å få på plass avtaler slik at kommunene kan overta mentoren (inkludert ansvaret for økonomisk godtgjørelse) når den tidligere innsatte blir bosatt i kommunen.

En mentor skal være en sosial kontakt eller en profesjonell venn som har pondus nok til å kunne reflektere også over politiske/religiøse spørsmål med den innsatte både før og etter løslatelse. Mentoren bør være en person som har innsikt og oversikt nok til samtidig å kunne hjelpe med å stikke ut en vei for den løslatte. Det bør nøye overveies når mentorer skal kobles til personen, idet det kan være slitsomt å være mentor for en person gjennom et langt soningsforløp og med en tung problematikk. Det bør dessuten overveies på hvilke punkter mentoren skal matche den som mottar mentorering. Skal de ha samme kjønn, utdanning, alder, erfaringer (tidligere ekstremist?) og/eller etnisitet? Etnisitet utgjør i denne sammenheng en særlig problematikk hvis den innsatte har minoritetsbakgrunn, ettersom vedkommende kanskje ikke tør åpne opp for en som har samme minoritetsbakgrunn som vedkommende selv av frykt for sladder, skam og represalier. Tillit er den viktigste forutsetningen for en vellykket mentor-relasjon.

Overgangen fra soning til et vanlig liv ute i samfunnet er en generell utfordring for reintegrering av vanlige straffedømte, og Kriminalomsorgens friomsorg har tiltak rettet inn mot følge opp løslatte i denne overgangsfasen. Men utfordringene er betydelig større og mer komplekse når det gjelder løslatte som har sonet for terrorismerelaterte lovbrudd. Dels handler dette om at noen av de løslatte kan utgjøre ulike former for risiko knyttet til samfunnssikkerhet, enten det gjelder muligheten for at de kan begå terrorhandlinger, eller at de kan radikalisere andre og bli sentrale aktører i ekstremistiske miljøer. Løslatte som har vært tilknyttet IS eller andre terrororganisasjoner vil også være sterkt stigmatisert, og få vansker med å bli akseptert i lokalsamfunnet. Da havner de lett i miljøer med andre utstøtte. Dessuten vil mange av de løslatte ha betydelige behov for psykologisk og sosial oppfølging. For å lykkes i å integrere disse løslatte, er det nødvendig med et godt samarbeid og informasjonsutveksling mellom Kriminalomsorgen, PST, det lokale politiet, flere kommunale etater (bl.a. SLT, NAV, helse). Et slikt samarbeid har vært mangelfullt tidligere, men ordninger og avtaler begynner nå å komme på plass, ved at det er innført en rutine for varsling mellom PST, politiet og kommunene om hjemvendte fremmedkrigere.³⁸ Tilsvarende er også innledet et samarbeidet mellom Kriminalomsorgen, PST, politiet og kommunene for å lage en mal for hvordan oppfølgingen kan ivaretas på best mulige måte i forbindelse med overgang fra fengsel til en ny tilværelse i en hjemkommune.

³⁸ <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/status-for-oppfolging-av-handlingsplan-mot-radikalisering-og-voldelig-ekstremisme2/id2579415/>, se særlig tiltak 22 og 23.

8. Noen konklusjoner og anbefalinger

Rapportens mål har vært å belyse aspekter av betydning for norske myndigheters innsats med å håndtere problematikk knyttet til hjemvendte syriafarere og deres tilbakeføring til samfunnet. Utviklingen har på noen områder gått så raskt at vi på enkelte punkter i positiv forstand har blitt forbigjort i vårt arbeid: Flere tiltak som vi tidlig i prosessen mente ville være gode forslag til relevante tiltak, har i løpet av 2017 allerede blitt iverksatt eller initiert. Det gjelder blant annet kunnskapsportalen som RVTS Øst har utviklet, bl.a. i samarbeid med Kriminalomsorgen, som fra høsten 2017 også inneholder relevant kunnskap om håndtering av hjemvendte fremmedkrigere og om Kriminalomsorgens rolle og samspill med andre aktører. Flere kommuner har satt i gang opplæring av mentorer som kan følge opp personer involvert i voldelig ekstremisme, og ikke minst personer som blir løslatt etter soning og skal tilbake til sine hjemkommuner. Det ble i oktober 2017 også utgitt en egen veileder for mentorordning mot radikaliserings og voldelig ekstremisme.³⁹ Informasjonsflyten mellom PST, lokalt politi, og kommunene er bedret. En prosess for å styrke samarbeidet mellom Kriminalomsorgen, PST og politiet under soning, ved løslatelse fra fengsel og etter løslatelse er også et viktig tiltak som har blitt iverksatt i 2017, selv om mye fortsatt gjenstår å få på plass.

Det er nå etablert en organisatorisk struktur og planer for kompetanseoppbygging som i hovedsak er godt egnet til å håndtere utfordringene knyttet til håndtering av voldelige ekstremister generelt, men også hjemvendte fremmedkrigere. Det er et vesentlig poeng at strukturene og arbeidsmetodene i hovedsak er generiske, det vil si at de egner seg til å håndtere ulike former for ekstremisme og beslektede problemer, selv om hjemvendte fremmedkrigere også representerer noen særskilte utfordringer. Dette dreier seg uansett om en relativt liten og begrenset målgruppe, og antallet hjemvendte synes ikke å øke utover det som er håndterbart innenfor de strukturene som allerede er etablert eller på vei til å komme på plass. Det vil være en lite hensiktsmessig bruk av knappe ressurser å iverksette omfattende og spesialiserte tiltak ute i landets kommuner for å håndtere et relativt begrenset problem knyttet til hjemvendte syriafarere. Innsatsene bør derfor i størst mulig grad også være anvendbare på andre grupper, som domfelte høyreekstremister eller personer som er innsatt (og løslatt) for annen alvorlig kriminalitet. Denne rapporten vil derfor ikke fremsette forslag til nye organisasjonsstrukturer eller tiltak for å håndtere hjemvendte fremmedkrigere spesielt, men heller peke på noen områder som kan kreve ekstra oppmerksomhet, kunnskap og innsats rettet mot denne gruppen.

Det er en del å lære fra hvordan andre land har håndtert disse utfordringene. Fra Storbritannia vil vi særlig fremheve bruken av systematiske risikovurderinger av innsatte terrordømte, om ikke nødvendigvis det spesielle kartleggingsprogrammet som benyttes (ERG22+).⁴⁰ Nederland synes

³⁹ <https://www.regjeringen.no/no/sub/radikalisering/veileder-til-mentorordning-mot-radikalisering-og-voldelig-ekstremisme/id2573369/>

⁴⁰ En kritisk analyse (Knudsen, in review) av det britiske risikokartleggingsverktøyet ERG22+ påpeker det er for snevert individorientert, uten å trekke inn den sosiale og samfunnsmessige konteksten personen har vært i. Verktøyet

å ha et godt opplæringsprogram for fengselsansatte som skal jobbe med radikalisererte innsatte. Danmark har på noen områder kommet lenger enn Norge når det gjelder tverretattlig samarbeid. Noe av dette kan tillegges at Danmark har en egen «SSP-lov» som hjemler utveksling av informasjon om enkeltpersoner mellom skole, politi og sosialforvaltning for forebyggende formål, mens tilsvarende utveksling av informasjon mellom etater i Norge må basere seg på unntak fra taushetsplikten. Den danske «infohusene» er en interessant modell for å håndtere bekymringer knyttet til radikalisering og ekstremisme, men Norge har valgt en annen modell med radikaliseringskontakt i alle politidistrikt, og bør heller videreutvikle denne modellen fremfor å innføre enda en ny struktur. En svakhet med den norske modellen er at den langt mindre robust enn den danske. De norske radikaliseringskontaktene er gjerne ildsjeler som bygger opp en sterk personlig kompetanse, lokalkunnskap og et omfattende kontaktnett, men dersom de blir utbrente eller bytter jobb, må dette i stor grad bygges opp på nytt. De danske Infohus består av flere personer i et team, og får dermed institusjonalisert kunnskapen og nettverkene i langt større grad, noe som igjen gjør modellen mindre avhengig av enkeltpersoner. Men samtidig er den danske modellen mer ressurskrevende enn den norske.

Denne rapporten bør betraktes som et verktøy for å gjøre de problemstillinger som syriafarerne medfører, gjenkjennelige, overskuelige og håndterbare for praktikerne de ulike etatene. Nedenfor presenterer vi noen punkter som praktikere og policyutviklere bør være særlig oppmerksomme på i arbeidet med hjemvendte fremmedkrigere og andre syriafarere. Vi vil også komme med noen anbefalinger.

- De som har reist frivillig til områder kontrollert av IS og andre terrororganisasjoner, har gjennom dette brutt norsk lov og vil bli vanligvis bli dømt til langvarige fengselsstraffer, typisk mellom 4 og 9 år. Det lukkede fengselsmiljøet og en fastsatt tidshorison for den enkeltes opphold kan gi en unik mulighet for å påvirke den innsatte i en retning som kan medvirke til å forsterke den enkeltes sosiale og yrkesmessige kompetanse. Tiltak for å legge til rette for rehabilitering tilbake til samfunnet bør starte tidligst mulig og allerede under varetekt og soning. Dette krever at fengselspersonalet har den nødvendige kompetanse og motivasjon til å arbeide konstruktivt og målrettet med denne spesielle gruppen innsatte. Ettersom den norske Kriminalomsorgen har som policy å spre denne kategorien innsatte på lukkede anstalter over hele landet fremfor å samle dem på ett sted, medfører dette at kompetansen også må finnes blant personalet i alle fengsler som er aktuelle for å ta imot tidligere fremmedkrigere. Dette krever et systematisk opplæringsprogram fra Kriminalomsorgens side. Dette må inkludere kunnskap som kan hjelpe de ansatte til å skjelne mellom normal religiøs overbevisning og religiøs ekstremisme, slik at de ikke mistolker normal religiøs praksis som uttrykk for radikalisering.
- Det må forventes stor variasjon blant de hjemvendte syriafarerne på hvordan de ser på sin deltakelse i IS, og hvilken risiko de utgjør fremover. Mens noen vil være desillusjonerte og bare ønsker å vende tilbake til et fredelig liv, vil andre kunne være mentalt ustabile og

er basert på «an idea of radicalisation as a risky psychological condition that can be tracked down within individual patterns of cognition». ERG22+ er imidlertid under revisjon og vil komme i ny utgave.

fulle av aggresjon, mens enkelte kan ha planer om å gjennomføre terroraksjoner i Norge. Denne kategorien innsatte bør underlegges en egen risikovurdering på flere stadier under soningsforløpet for å kartlegge voldstilbøyelighet overfor andre – fengselspersonale, innsatte og offentligheten – så vel som spørsmål rundt mental helse (selvmordsrisiko, mental ustabilitet, psykisk/fysisk sykdom). Dette kan avdekke behov for tilsyn og behandling fra psykolog/psykiater/lege eller andre spesialister. Kriminalomsorgen bør vurdere å ta i bruk et av de verktøyene som er utviklet spesielt for å kartlegge voldsrisiko blant innsatte ekstremister (f.eks. VERA2 eller en revidert utgave av ERG22+).

- Den enkelte hjemvendte syriafarer kan antas å ha vært tilskuer til, offer for eller utøver av ekstrem vold, voldtekt og (masse)henrettelser kombinert med følgevirkninger av å ha levd i en krigssone. Dette kan også gjelde barn av syriafarere eller flyktninger fra krigsområdene. Dette vil i mange tilfeller ha forårsaket traumer som krever spesiell psykologisk oppfølging, med terapeuter som har den nødvendige spesialkompetanse og holdninger for å håndtere denne gruppen klienter. Behandling bør starte så tidlig som mulig, og fortrinnsvis allerede under varetekt og soning for de som er inne i strafferettssystemet.
- Mange av de tidligere syriafarerne vil etter løslatelse fra soning ha behov for betydelig støtte og oppfølging for å finne fotfeste ute i samfunnet. Mange hadde svak tilknytning til arbeidsliv, utdanning, familie og andre samfunnsinstitusjoner før de havnet i det militante islamistmiljøet og/eller dro til Syria, og har få tilknytningspunkter når de skal ut fra soning. Koblingen til IS eller brutale terrororganisasjoner kan bidra til å stigmatisere og marginalisere dem ytterligere. Å få dem inn i utdanning eller jobb kan bidra til å etablere nye prososiale nettverk og bånd til samfunnets institusjoner.
- Mange av de unge mannlige syriafarere var deltagere i kriminelle nettverk før de dro ut. Deres tendenser til kriminalitet kan ha blitt forsterket, og barrierene mot grov voldsutøvelse kan ha blitt svekket som følge av erfaringene fra livet i IS. Svak tilknytning til prososiale miljøer i Norge kan også vanskeliggjøre deres tilbakeføring til et lovlydig liv i normalsamfunnet. Rehabiliteringsinnsatsen etter løslatelse fra soning må ikke bare fokusere på å holde den tidligere syriafareren borte fra militante islamistmiljøer, men også borte fra deltakelse i kriminelle miljøer og aktiviteter. Disse personene hadde alvorlige sosiale utfordringer før de dro til Syria. De skal både støttes til å forlate en ekstrem dagsorden, men samtidig må også de problematikker personen hadde i utgangspunktet tas hånd om. I slike tilfeller kan der være et særlig behov for å forsøke å utpeke et mulig fremtidig mål og medvirke til å skape et håp om fremtiden. Dette kan motivere den enkelte til et engasjement i sosiale aktiviteter, utdanning og jobb, noe som kan styrke den enkeltes reintegrering i det norske samfunnet.
- Kunnskap om hvordan den enkelte bør oppføre seg for å bli en legitim deltaker i en norsk middelklassekultur er ikke en medfødt, men en tillært atferdsnorm som er avgjørende å tilegne seg for at han/hun kan (re)integreres. Personer som har deltatt i voldelige ekstremistmiljøer, har tillært seg måter å opptre på som kan gjøre det vanskelig å etablere

normale sosiale relasjoner og samhandling med personer utenfor ekstremistmiljøene de kommer fra. Derfor kan hjemvendte syriafarere ha behov for hjelp til å innøve alternative handlingsrepertoar som med tiden kan bli til kroppsliggjorte rutiner. Dette er en viktig oppgave for mentorene.

- Et betydelig antall unge kvinner har reist til Syria og de IS-kontrollerte områdene. Svært få av disse kvinnene vendt tilbake til Norge, men mange har vendt tilbake til andre europeiske land. Her har en rekke rettssaker mot hjemvendte kvinnelige syriafarere resultert i korte dommer eller frifinnelse ut fra et kjønnet perspektiv som reduserer kvinnene til 'villedede ofre' snarere enn selvstendig handlende aktører. Selv om det finnes tilfeller der kvinner har blitt lurt med til Syria (også fra Norge), bør disse kvinnene i utgangspunktet behandles på linje med mannlige syriafarere, med selvstendig strafferettslig ansvar og også som en mulig sikkerhetsrisiko, særlig når det gjelder å påvirke og/eller rekruttere andre.
- De fleste av de kvinnelige syriafarerne har etter alt å dømme fått barn med fremmedkrigere, mens bare et fåtall har tatt med seg større barn fra Norge til Syria/Irak. De som er født der, er så små at de neppe har vært utsatt for særlig ideologisk indoktrinering, men de kan likevel være sterkt traumatiserte på grunn av krigshandlinger og annet. Eldre barn (særlig de over 9 år) kan ha blitt trent som soldater, bødler eller selvmordsbombere, og indoktrinert i en ideologi som sier at alle som ikke lever etter 'Kalifatets' ekstremistiske fortolkning av Islam, er «*kufar*» (vantro), og som derfor bør drepes. Barn utgjør derfor en særlig sårbar gruppe, samtidig som de potensielt også kan utgjøre en betydelig risiko. Det norske hjelpeapparatet har erfaringer med familier som har flyktet fra IS-kontrollerte områder, og hvor barna har vært utsatt for denne typen ideologisk påvirkning og traumatisering. Hvis kvinnelige syriafarere vender hjem med sine barn, bør barnevernet trekkes inn helt fra starten av helt fra starten av. Mulige fosterhjem bør identifiseres og forberedes så tidlig som mulig, ettersom det i denne sammenheng kan oppstå akutte behov for omplassering av et barn. Foreldre (også mødre) vil vanligvis bli fengslet etter hjemkomst til Norge dersom de har vært knyttet til IS eller tilsvarende grupper. Dette representerer imidlertid et stort dilemma: Når kvinnelige syriafarere vet at de ganske sikkert vil bli fengslet og fratatt sine barn hvis de vender hjem til Norge, vil dette trolig medføre at de velger å *ikke* returnere, men heller forbli i Syria eller andre krigsområder med sine barn, med de skadevirkninger det påfører barna.
- Når det planlegges iverksetting av spesielle virkemidler overfor (hjemvendte) syriafarere, er det viktig å vurdere om tiltakene kan ha utilsiktede og negative bivirkninger som kanskje overstiger nytten. Et eksempel hentet fra Storbritannia: Når løslatte fremmedkrigere blir nektet å være på internett (fordi dette kan føre til at de reetablerer kontakt med sine tidligere ekstremistvenner), vil det også vanskeliggjøre deres muligheter for å lete etter jobb, og dermed finne en vei tilbake til samfunnet. I Nederland ble løslatte terrordømte hindret i å opprette egen bankkonto, som også ble til hinder for økonomisk integrering i samfunnet. Når norske myndigheter har innført en meget bred kriminalisering av tilknytning til terrorgrupper og deltakelse i ikke-statlig militær

virksomhet, og straffeforfølger hardt alle som vender hjem til Norge, er en utilsiktet bivirkning av dette at utveien stenges. Selv mange av de som er desillusjonerte over IS og kalifatet, vil velge å fortsette sin deltakelse med IS fremfor å trekke seg ut og reise hjem. Et sterkt virkemiddel for å avskrekke mot rekruttering og deltakelse i voldelig ekstremisme bidrar dermed også til å stenge veien *ut* av ekstremismen.

- Samarbeid og utveksling av informasjon mellom politi, PST, Kriminalomsorgen og ulike kommunale etater (NAV, skole, helse, SLT-koordinator) er avgjørende for å lykkes i å forebygge voldelig ekstremisme generelt, og spesielt når det gjelder å rehabilitere personer som har vært involvert i (og eventuelt straffedømt for) voldelig ekstremisme, terrorisme eller fremmedkrigervirksomhet. Taushetsplikt og tradisjoner om hemmelighold har hemmet mye av innsatsen på dette feltet. Men mye har også bedret seg de siste par årene, blant annet gjennom nye og tydelige føringer om informasjonsutveksling i Regjeringens handlingsplan mot radikaliserings. Likevel bør det vurderes å tydeligere hjemle slik informasjonsutveksling gjennom lov, gjerne etter forbilde fra den danske Retsplejelovens § 115.⁴¹ Men også her må man vurdere kritisk hvor langt man bør gå i å utveksle sensitiv informasjon om hjemvendte eller løslatte syriaferere, og om de negative bivirkningene i form av mulig tap av tillit eventuelt overstiger fordelene.

⁴¹ <https://danskelove.dk/retsplejeloven/115>

Referanseliste

- Andersson, A, Høgestøl, S. A. E, & Christine, A. L. (2017). Innledning. I Andersson, A, Høgestøl, S. A. E, & Christine, A. L. (Red.), *Fremmedkrigere - Forebygging, straffeforfølgning og rehabilitering i Skandinavia*. Oslo, Gyldendal.
- Bakker, E., & Roel, B., d. (2016). Belgian and Dutch Jihadist Foreign Fighters (2012–2015): Characteristics, Motivations, and Roles in the War in Syria and Iraq. *Small Wars & Insurgencies*. Volume 27, 2016 - Issue 5: Jihadist Insurgent Movements. Åpnet 24.10.2017 på: <http://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/09592318.2016.1209806?scroll=top&needAccess=true>
- Barrelle, K. (2014). *Pro-Integration: Disengagement and life after extremism*, Ph.D. Philosophy, Department of Politics, Monash University, <http://arrow.monash.edu.au/hdl/1959.1/965357>
- Barrett, Richhard (2017). *Beyond the Caliphate: Foreign Fighters and the Threat of Returnees*. The Soufan Center/the Global Strategy Network, October 31, 2017. <http://thesoufancenter.org/wp-content/uploads/2017/11/Beyond-the-Caliphate-Foreign-Fighters-and-the-Threat-of-Returnees-TSC-Report-October-2017-v3.pdf>
- Bjørge, Tore (1997). *Racist and Right-wing Violence in Scandinavia, Patterns, Perpetrators, and Responses*. Tano Aschehougs Fonteneserie: Oslo.
- Bjørge, T. & Carlsson, Y. (1999). *Vold, rasisme og ungdomsgjenger: Forebygging og bekjempelse*. Oslo: Tano-Aschehoug.
- Bjørge, T., Carlsson, Y., & Haaland, T. (2001). *Generaliseret hat - polariserte fellesskap: Om konflikter mellom ungdomsmiljøer i en norsk by*. Oslo: NIBR Pluss-serie 2001:4.
- Bjørge, T., Carlsson, Y. & Haaland, T. (2005). Conflict Processes between Youth Groups in a Norwegian City: Polarisation and Revenge. *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice*, Vol. 13/1, 44–74.
- Bjørge, Tore; Halhjem, Odd Arild; Knudstad, Taran (2001) *EXIT – Ut av voldelige ungdomsgrupper. Kunnskap, erfaringer og metoder i lokalt tverrfaglig og tverretatlig arbeid*. Oslo: Organisasjonen Voksne for Barn. Åpnet 9.10.2017 på: <http://docplayer.me/116337-Exit-ut-av-voldelige-ungdomsgrupper-kunnskap-erfaringer-og-metoder-i-lokalt-tverrfaglig-og-tverretatlig-arbeid.html>
- Bjørge, T. (ed., 2005). *Root Causes of terrorism: Myths, Reality and Ways Forward*. London: Routledge.
- Bjørge, T., & Horgan, J. (2009). Introduction. I: Bjørge, T., & Horgan, J. (red.), *Leaving Terrorism Behind: Individual and Collective Disengagement*. (s. 1- 15). New York/London: Routledge.

Bjørger, T. (2011). Dreams and disillusionment: Engagement in and disengagement from militant extremist groups. *Crime, Law and Social Change*, (55), 277-285.

Bjørger, T. & Gjelsvik, I. M. (2015). *Forskning på forebygging av radikaliserings og voldelig Ekstremisme: En kunnskapsstatus*. Politihøgskolen: Oslo. <http://hdl.handle.net/11250/284584>

Bjørger, T. (2013). *Strategies for Preventing Terrorism*. London: palgrave Pivot.

Bjørger, T. (2015). *Forebygging av kriminalitet*. Oslo: Universitetsforlaget. (Utvidet engelsk utgave på Palgrave Macmillan, 2016).

Boserup, R. A. (2016). *Hvad svarer vi Jihadisterne?* København: Informationens Forlag

Carlsson, Y. & Haaland, T. (2004). *Voldelige ungdomsgrupper – intervensjon på kommunenivå. Erfaringsrapport fra Kristiansand 2001–2004*. Oslo: NIBR-rapport, 2004: 20.

Carlsson, Y. (2017) Violent Extremism: Prevention of a wicked problem - the role of local authorities. *C-REX Working paper series*.

Center for Terroranalyse - Politiets etterretningstjeneste (2017). *Vurdering av terrortruslen mod Danmark*. Åpnet 29.10.2017 på: <https://www.pet.dk/~media/VTD%202017/VTD2017DKpdf.ashx>

Christensen, T. W., (2009). Forrest eller bakerst i demo'en – aktivist i Ungdomshusbevegelsen. *Norsk Antropologisk Tidsskrift*. 20, (4), 236–250

Christensen, T. W. (2009) B: "Den ensrettede mangfoldighet" in *Kampen om Ungdomshuset, studier i et oprør*, Karpantschof, R. & Lindblom, M.(red.), 229 – 251. Frydenlund & Monsun: København

Christensen, T. W., (2015). *A question of participation - Disengagement from the extremist right. A case study from Sweden*. Roskilde: Roskilde Universitet

Christensen, T. W. & Mørck, L.L. (2017). *Bevægelser i og på tvers av ekstreme grupper og bande- og rockermiljøet - En kritisk undersøgelse og diskusjon av "Cross-over"*. DPU, Aarhus Universitet. [http://edu.au.dk/fileadmin/edu/Udgivelser/E-boeger/Ebog -
_Bevaegelser_i_og_paa_tvaers_af_ekstreme_grupper.pdf](http://edu.au.dk/fileadmin/edu/Udgivelser/E-boeger/Ebog_-_Bevaegelser_i_og_paa_tvaers_af_ekstreme_grupper.pdf)

Coolsaet, R. (2016a). *Facing the Fourth Foreign Fighters Wave, What drives Europeans to Syria, and to Islamic State? Insights from the Belgian Case*, Egmont Paper 81. Åpnet 25. juni 2017 på: http://aei.pitt.edu/73708/1/egmont.papers.81_online-versie.pdf

Coolsaet, Rik (2016b). *'All Radicalisation Is Local': The genesis and drawbacks of an elusive concept*. Brussels: Egmont Paper 84

Dalgaard-Nielsen, A. (2013) Promoting Exit from Violent Extremism: Themes and Approaches, *Studies in Conflict & Terrorism*, 36:99–115

Dean, C. (2014). The healthy identity intervention: the UK's development of a psychological informed intervention to address extremist offending. Silke, A. (eds.). *Prison, Terrorism and Extremism. Critical issues in management, radicalisation and reform*. (89 – 108). London and New York: Routledge

Dechesne, Mark (2011) 'Deradicalization: not soft, but strategic' *Crime Law Soc Change*, (55), 287–292

European Radicalisation Awareness Network, RAN, P & P, practitioners working paper. *Dealing with radicalisation in a prison and probation context*. Åpnet 02.11.2017 på:
https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/networks/radicalisation_awareness_network/ran-news/docs/ran_p_and_p_practitioners_working_paper_en.pdf

Fangen, Katrine & Yngve Carlsson (2013). Right-Wing Extremism in Norway: Prevention and Intervention. I: Ralf Melzer & Sebastian Serafin (eds., 2013). *Right-Wing Extremism in Europe: Country Analyses, Counter-Strategies and Labor-Market Oriented Exit Strategies*. Berlin: Friedrich Ebert Stiftung. <http://library.fes.de/pdf-files/dialog/10031.pdf>

Ganor, B. & Ophir, F. (2013). De-Radicalization in Israel's Prison System. *Studies in Conflict & Terrorism*, 36:116–131

General Intelligence and Security Service (2016). *Life with ISIS: the myth unravelled*. Åpnet 29.6.2017 på: www.aivd.nl

Global Counterterrorism Forum, Rome Memorandum. (2012). *Good Practices for Rehabilitation and Reintegration of Violent Extremist Offenders*. Åpnet 7.8. 2017 på:
<https://www.thegctf.org/Portals/1/Documents/Framework%20Documents/Rome%20Memorandum%20-%20ENG.pdf?ver=2016-03-29-134610-213>;

Greve, T. & Julsrud, O. Spanias historie. I *Store norske leksikon*. Åpnet 31.maj 2017 på:
https://snl.no/Spanias_historie.

Graunbøl, H. M., Kielstrup, B. Muiluvuori, M-L., Tyni, S., Baldursson, E. S., Sigurður, E., Guðmundsdóttir, H., Kristoffersen, R., Krantz, L., & Lindstén, K. (2010). *Retur - En nordisk undersøgelse av recidiv blant klienter i kriminalforsorgen*. Utarbeidet i fellesskap av kriminalomsorgen i Danmark, Finland, Island, Norge og Sverige. Oslo: Bjerch Trykkeri

Gule, L. (2016). Hvorfor reiser nordmenn til Syria for å kjempe? - om norsk salafi-jihadisme. Sørensen, Ø., H., Brandal, B., N., (Red.). *Islamisme: Ideologi og trussel*. Del 3. s. 305-332. Dreyer Forlag A/S, Oslo.

Hamm, M. S. (2013). *The Spectacular Few. Prisoner Radicalization and the Evolving Terrorist Threat*. New York and London: New York University Press

Hamm, M. (2017). 'Prisoner radicalization: the evolving terrorist threat', foredrag på konferencen 'Terrorism, Culture, Crime', Juridisk Fakultet ved Københavns Universitet, 6.10.2017.

Hammerlin, Y., Rokkan, T., & Orban, F. (2012). *Vold og trusler mot tilsatte i kriminalomsorgne. Sluttrapport 2004 – 2010 Mørketall*. Oslo: Kriminalomsorgens Utdanningscenter KRUS

Hansen, D. (2018) 'The Potential for Radicalization in Norwegian Prisons: The Story of 'Zubair'', pp. XX-XX, in Overland, G., Salomonsen, J., Andersen, A. *Processes of Violent Radicalisation in the 21st Century*. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing. (in press).

Hegghammer, Thomas (2013). Should I Stay or Should I Go? Explaining Variation in Western Jihadists' Choice between Domestic and Foreign Fighting. *American Political Science Review*, Volume 107 Issue 1, pp. 1-15. doi:10.1017/S0003055412000615.

Hegghammer, T. (18.12.2015). The Soft Power of Militant Jihad. The New York Times. Åpnet 5. Maj 2017 på: <https://www.nytimes.com/2015/12/20/opinion/sunday/militant-jihads-softer-side.html>

Hegghammer, T. (2017). *Jihadi Culture: The Art and Social Practices of Militant Islamists*. Cambridge: Cambridge University Press

Hegghammer, T. (2016). The Future of Jihadism in Europe: A Pessimistic View. *Perspectives on terrorism*. Volume 10, Issue 6. Page 156 – 170.

Hemmingsen, A-S. (2015). *The Danish approach to Countering and Preventing Extremism and Radicalisation*. DIIS · Danish Institute for International Studies. Åpnet 30.11.2017 på: http://pure.diis.dk/ws/files/470275/DIIS_Report_2015_15_2_ed..pdf

Hemmingsen, A-S. (2017). Ekstrem islamisme: Ideologi. Åpnet 1. juni 2017 på: <http://stopekstremisme.dk/ekstremisme-og-radikalisering/ekstremistiske-miljoer-i-danmark/ekstrem-islamisme-ideologi>

Horgan, John (2009) *Walking Away from Terrorism - Accounts of disengagement from radical and extremist movements*, Routledge, London and New York.

Horgan, John (2014). *The Psychology of Terrorism* (2nd edition). London/New York: Routledge.

Justis- og Beredsskapsdepartementet (2014). *Handlingsplan mot radikaliserings og voldelig ekstremisme*. Åpnet 31.10.2017 på: https://www.regjeringen.no/contentassets/6d84d5d6c6df47b38f5e2b989347fc49/handlingsplan-mot-radikalisering-og-voldelig-ekstremisme_2014.pdf

Karpantschov, R. (2014). Violence that matters! Radicalization and de-radicalization of leftist, urban movements – Denmark 1981–2011. *Behavioral Sciences of Terrorism and Political Aggresjon*. Lokaliseret d. 15.1.2017 på: DOI: 10.1080/19434472.2014.977330

Knudsen, Rita Augestad (in review). Measuring radicalisation with the Extremism Risk Guidance: Conceptualisations and practice. (Artikkelmanus, til vurdering i tidsskrift).

Köhler, D. (2016). *Structural Quality Standards for work to intervene with and counter violent extremism*. Counter Extremism Network Coordination Unit (KPEBW), Germany

Lammers, K., C., Afnazificering i *Den Store Danske*, Gyldendal. Åpnet 3. august 2017 på: <http://denstoredanske.dk/index.php?sideId=33626>

Larsen, K., M., Stenersen, A., & Leraand, D. (2016). «Fremmedkriger». *Store norske leksikon*. Åpnet 30.5.2017 på: www.snl.no/fremmedkriger

Lia, B. & Nesser, P. (2014). Norske muslimske fremmedkrigere. *Nytt norsk tidsskrift*. nr. 4. (31) 399 – 416. Universitetsforlaget. Oslo.

Liebling, Alison and Helen Arnold (2004). *Prisons and their Moral Performance. A Study of Values, Quality, and Prison Life*. Clarendon Studies in Criminology.

Liebling, Alison; Helen Arnold and Christina Straub (2011). *An exploration of staff – prisoner relationships at HMP Whitemoor: 12 years on. Revised Final Report*. Cambridge: Cambridge Institute of Criminology, Prisons Research Centre.
<https://www.prc.crim.cam.ac.uk/publications/whitemoor-report>

Lid, Stian; Marte Winsvold, Susanne Søholt, Stig Jarle Hansen, Geir Heierstad, Jan Erling Klausen (2016). *Forebygging av radikaliserings og voldelig ekstremisme: Hva er kommunenes rolle?* Oslo: NIBR-rapport 2016:12. <http://www.hioa.no/Om-HiOA/Senter-for-velferds-og-arbeidslivsforskning/NIBR/Publikasjoner/Forebygging-av-radikaliserings-og-voldelig-ekstremisme2>

Marsden, S. (2017). *Reintegrating Extremists: Deradicalisation and Desistance*. Palgrave Pivot, London

Marsden, S. V. (2015). Conceptualising 'success' with those convicted of terrorism offences: Aims, methods, and barriers to reintegration. *Behavioral Sciences of Terrorism and Political Aggresjon*, 7 (2), 143 -165.

McDonald-Gibson, C. (2017). What Should Europe Do With the Children of ISIS? *The New York Times*. Åpnet 27. Juli 2017 på: <https://mobile.nytimes.com/2017/07/23/opinion/isis-children-european-union.html?referer=https://t.co/ITOt8RWPUf?amp=1>

Meines, M., Molenkamp, M., Ramadan, O., Ranstorp, M. (2017). *RAN MANUAL, Responses to returning foreign terrorist fighters and their families*. Åpnet 3. august 2017 på: https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/ran_br_a4_m10_en.pdf

Nesser, Petter (2010). Joining Jihadi terrorist cells in Europe: Exploring motivational aspects of recruitment and radicalisation. In: M. Ranstorp (Ed.), *Understanding violent radicalisation: Terrorist and Jihadist movements in Europe*. London: Routledge (pp. 88–114).

Nesser, Petter (2015) *Islamist Terrorism in Europe: A History*. London: Hurst Publishers.

Neumann, P. (2010). *Prisons and Terrorism. Radicalisation and De-radicalisation in 15 Countries*. ICSR publications. Åpnet 9.10.2017 på: <http://icsr.info/wp-content/uploads/2012/10/1277699166PrisonsandTerrorismRadicalisationandDeradicalisationin15Countries.pdf>

Neumann, P. R. (2013) 'The trouble with radicalisation', *International Affairs*, 89(4), 20.

Neumann, Peter (2010). *Prisons and Terrorism: Radicalisation and De-radicalisation in 15 Countries*. London: International Centre for the Study of Radicalisation and Political Violence (ICSR). <http://icsr.info/2010/08/prisons-and-terrorism-radicalisation-and-de-radicalisation-in-15-countries/>

Olsen, T. (2011). *Nynazistiske miljøer En studie om tilslutnings- og exitprosessene*. Mastergradsoppgave i sosialt arbeid. Det samfunnsvitenskaplige fakultet Institutt for sosialfag Universitetet i Stavanger.

Politiets Sikkerhetstjeneste (PST) (2016). Temarapport: Hvilken bakgrunn har personer som frekventerer ekstreme islamistiske miljøer i Norge før de blir radikalisert? Ekstern rapport. http://www.pst.no/media/82236/2016_09_08_radikaliseringsprosjektets-rapport_ugradert.pdf

Politiets Sikkerhetstjeneste (PST). (2017, 1. februar, revidert november 2017). *Trusselsvurdering*. Åpnet 17. desember 2017 på: <https://www.pst.no/globalassets/artikler/trusselvurderinger/psts-trusselvurdering-2017.pdf>

Della Porta, Donatella (2009) Leaving underground organisations: A sociological analysis of the Italian case. I: Bjørgo & Horgan (2009).

Rabasa, A., Pettyjohn, S. L., Ghez, J.J., & Boucek, C. (2010). *Deradicalizing Islamist Extremists*. RAND National Security Research Divisjon, Santa Monica.

Rashwan, Diaa (2009). "The renunciation of violence by Egyptian Jihadi organisations". I: Bjørgo & Horgan 2009.

RAN & Institute for Strategic Dialogue (2015). *Counter Narratives and Alternative Narratives*. RAN Issue Paper 01/10/2015. Åpnet 4.9.2017 på: https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/networks/radicalisation_awareness_network/ran-papers/docs/issue_paper_cn_oct2015_en.pdf

RAN P&P (2016). *Approaches to violent extremist offenders and countering radicalisation in prisons and probation*. RAN P&P Practitioners' working paper (2. Edition). Åpnet 12.10.2017 på: https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/networks/radicalisation_awareness_network/about-ran/ran-p-and-p/docs/ran_pp_approaches_to_violent_extremist_en.pdf

Mark Sedgwick (2010) The Concept of Radicalization as a Source of Confusion. *Terrorism and Political Violence*, 22:4, 479-494. Åpnet 4.6. 2016 på: DOI: <http://10.1080/09546553.2010.491009>

Seierstad, Å. (2016). *To søstre*. Oslo: Kagge Forlag.

Schmid, A. P. (2013). *Radicalisation, De-Radicalisation, Counter- Radicalisation: A Conceptual Discussion and Literature Review*. Åpnet 2.11.2017 på: The Hague: ICCT Research Paper: <https://www.icct.nl/download/file/ICCT-Schmid-Radicalisation-De-Radicalisation-Counter-Radicalisation-March-2013.pdf>

Schuurman, B. & Bakker, E. (2016). Reintegrating jihadist extremists: evaluating a Dutch initiative 2013–2014. *Behavioral Sciences of Terrorism and Political Aggression*, Vol. 8, No. 1, 66–85, <http://dx.doi.org/10.1080/19434472.2015.1100648>

Schuurman, B. & Heide, L., V., D. (2016). *RAN ISSUE PAPER Foreign fighter returnees & the reintegration challenge*, Radicalisation Awareness Network, RAN Issue paper. https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/networks/radicalisation_awareness_network/ran-papers/docs/issue_paper_foreign_fighter_returnees_reintegration_challenge_112016_en.pdf

Speckhardt, A., & Yayla, A. S. (August 31, 2017). Making a Monster: How I became an ISIS Bride. *The Daily Beast*. Åpnet 1.9.2017 på: <http://www.thedailybeast.com/bride-of-isis-the-making-of-a-monsterpart-i>

Speckhardt, A., Almohammad, A., & Yayla, A. S. (2017). *The ISIS Prison System: Its Structure, Departmental Affiliations, Processes, Conditions, and Practices of Psychological and Physical Torture*. International Center for the Study of Violent Extremism. Åpnet 11.8.2017 på: https://www.academia.edu/34194445/The_ISIS_Prison_System_Its_Structure_Departmental_Affiliations_Processes_Conditions_and_Practices_of_Psychological_and_Physical_Torture

Strømmen, E. E. J. (2017). *Jihadi Brides or Female Foreign Fighters? Women in Da'esh – from Recruitment to Sentencing*. GPS Policy Brief 01.2017. Åpnet 4.9.2017 på: <https://www.prio.org/utility/DownloadFile.ashx?id=1219&type=publicationfile>

Hvordan håndtere hjemvendte fremmedkrigere og andre syriafarere?
Tiltak for ivaretagelse og oppfølging

Forfattere: Tina Wilchen Christensen og Tore Bjørge

Rapporten er utgitt av:
Senter for ekstremismeforskning:
Høyreekstremisme, hatkriminalitet og politisk vold
Universitet i Oslo, 2017
© 2017, forfatterne

Kopiering tillatt med tydelig kildehenvisning

Senter for ekstremismeforskning:
Høyreekstremisme, hatkriminalitet og politisk vold
(C-REX)

www.sv.uio.no/c-rex

Universitet i Oslo
Postboks 1097 Blindern
0317 Oslo

E-post: post@c-rex.uio.no